

Χώρας αειχώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ 5
VOLUME 5

ΤΕΥΧΟΣ 1
ISSUE 1

ΜΑΪΟΣ 2006
MAY 2006

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης*

ΚΟΚΚΩΣΗΣ ΧΑΡΗΣ

ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ ΗΛΙΑΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΓΟΥΣΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ

ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λότης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- University of London, Queen Mary, UK
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειψ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- University of Surrey, UK
Παππάς Βασίλης	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας

και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 38334 ΒΟΛΟΣ

<http://www.prd.uth.gr/aeihoros> e-mail: aeihoros@prd.uth.gr

τηλ.: 24210 – 74456 fax: 24210 – 74380

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Επιμέλεια έκδοσης: Άννα Σαμαρίνα — Παναγιώτης Πανταζής
Λαγούτ: Παναγιώτης Πανταζής
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς — Παναγιώτης Πανταζής
Εκτύπωση: Αλέκος Ξουράφας
Κεντρική διάθεση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Περιεχόμενα

Μεταξάς Θ., Λαλένης Κ.	4
Ο Στρατηγικός Σχεδιασμός ως τύπος σχεδιασμού και ως εργαλείο αποτελεσματικής Αστικής Διαχείρισης	
Τσάρτας Π., Σταυρινούδης Θ.	38
Η εφαρμογή των αρχών της Τοπικής Ατζέντα 21 για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών: Η περίπτωση των μικρών νησιών του Αιγαίου Πελάγους	
Χατζηθεοδωρίδης Φ, Μιχαλίδης Α., Τσιλοχρήστος Δ., Καζάκη Σ.	58
Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης του Ελληνικού Αγροτικού Χώρου: Μια εμπειρική προσέγγιση στην εφαρμογή, τη διαχείριση και τα αποτελέσματά τους	
Φραγκόπουλος Ι.	92
Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης	
Ασπρογέρακας Ε.	122
Ανάπτυξη εφαρμογών Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης: Πολιτική και χωρικές συσχετίσεις	
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
Νικολαΐδου Σ.	154
Αναστασία Τριανταφυλλοπούλου, <i>Περιστέρι. Η ανάπτυξη της πόλης. Η δομή και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης</i>	
ΑΠΩΣΕΙΣ	158
Συνέντευξη με τον Alex Anas	160

Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης

Ιωάννης Φραγκόπουλος

Δρ., Εντεταλμένος διδασκαλίας (ΠΔ 407/80), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρούμε να αναδείξουμε την σχέση της κοινωνικής μετάβασης με τις οικονομικές και κοινωνικές μορφές οργάνωσης σε μια ορεινή μουσουλμανική κοινότητα της ορεινής Θράκης. Η κοινότητα βρίσκεται στην διασυνοριακή περιοχή Ελλάδος και Βουλγαρίας και οι κάτοικοι της είναι οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι γνωστοί και ως Πομάκοι. Ο χώρος και οι μετασχηματισμοί του καθώς και η αντίληψη των κοινωνικών υποκειμένων γι'αυτούς αναδεικνύει τους μετασχηματισμούς που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Έτσι από μια οικονομία αυτάρκειας (autosubsistence) και παραδοσιακούς τρόπους κοινωνικής και χωρικής οργάνωσης, οι κάτοικοι της κοινότητας εμπλέκονται σε μορφές ευέλικτης εργασίας και μεταναστεύουν είτε μόνιμα είτε εποχικά. Διαφοροποιούνται σε ομάδες αφενός παραδοσιακής οικονομίας και αφετέρου νέας οικονομίας (αγρότες με ημερομισθιακές σχέσεις, εποχικοί μετανάστες στην Ευρώπη). Οι χωρικοί μετασχηματισμοί ορίζουν την κινητικότητα (πόλη-χωριό, Ευρώπη-χωριό) ως μέγιστη ενοποιό δύναμη ενώ πλάι στην αρχική μας τυπολογία (Τοπική, Περιφερική, Κοινωνία αναφοράς, Σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία) ένας νέος εννοιολογικός τύπος αναδύεται, αυτός της Διεθνούς-Παγκόσμιας κοινωνίας.

Λεξεις κλειδιά

Κοινωνική και οικονομική μετάβαση, Πομάκοι, μουσουλμανική μειονότητα, εποχική μετανάστευση, παραδοσιακή/νέα οικονομία, Ξάνθη-Θράκη-Βαλκάνια, αστική και αγροτική κοινωνιολογία-ανθρωπολογία.

Local and global: Social, economic and cultural dimensions of transition in the Pomaks of Xanthi's border zone

The paper deals with the relation between social transition and economic and social organization forms in a Muslim mountainous community of Thrace. This community located in the border zone of Greece and Bulgaria and its residents are slavian-speaking Muslims known as Pomaks. Space and its transformations, as well as Muslim's perception of social subjects, constitutes transformations in process.

Thus, from an economy of self-sufficiency and traditional forms of social and spatial organization, community's residents are involved in flexible working forms and either permanently or temporary migration. They are differentiated in traditional economy groups as well as in new economy groups (wage-earner farmers, temporary immigrants in Europe). Spatial transformations define mobility (city-village, Europe-village) while besides initial typology emerges a new conceptual type of International-Global society.

Keywords

Social and economic transition, Pomaks, muslim minority, temporary migration, traditional/new economy, Xanthi-Thrace-Balkans, urban and rural sociology-anthropology.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν άρθρο βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήσαμε στο πομάκικο χωριό Χάβαρη¹ της ορεινής περιοχής του Νομού Ξάνθης. Τα συμπεράσματα που εξαγονται αφορούν τα δεδομένα της έρευνάς μας που πραγματοποιήθηκε -κατά περιόδους- από το Φεβρουάριο του 1988 έως τον Αύγουστο του 1992. Τα δεδομένα αυτά της βασικής και εκτεταμένης έρευνάς μας επανεξετάστηκαν στο μεσοδιάστημα μέχρι το Νοέμβριο του 2006 έτσι, ώστε να επιβεβαιωθεί η εγκυρότητα τους και να ελεγχθεί η πιθανή αλλαγή τους. Έτσι αφενός επαληθεύτηκαν οι αρχικές υποθέσεις εργασίας και αφετέρου, όπου υπήρξε αλλαγή των δεδομένων, επισημάνθηκε και αναφέρεται στο κείμενο που ακολουθεί.

Στόχος μας στην παρούσα εργασία είναι να αναδείξουμε τη σχέση της κοινωνικής μετάβασης με τις οικονομικές και κοινωνικές μορφές οργάνωσης της τοπικής κοινότητας και με την οργάνωση του χώρου δια μέσου των πρακτικών των δρώντων κοινωνικών υποκειμένων και των κοινωνικο-οικονομικών διαφοροποιήσεων που αναδύονται στο εσωτερικό αυτής της κοινότητας.

¹ Το όνομα της κοινότητας του χωριού είναι ψευδώνυμο.

Η διαδικασία κοινωνικής μετάβασης αφορά την οικονομική και κοινωνική οργάνωση της κοινωνίας αυτής, καθώς δίπλα στις μορφές παραδοσιακής οικονομίας εμφανίζονται νέες, οι οποίες αρχικά εξελίσσονται παράλληλα και στη συνέχεια μάλιστα παρουσιάζουν την τάση να υποκαταστήσουν τις παραδοσιακές μορφές οικονομίας. Παράλληλα στο συμβολικό πεδίο παρουσιάζεται μια τάση ρήξης στην ομοιογένεια των αντιλήψεων, αναπαραστάσεων και πρακτικών των ατόμων και της ομάδας, ενώ ταυτόχρονα αναδύεται η διαφορετικότητα και η ετερογένεια αντιλήψεων και πρακτικών. Ο χώρος, ως πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας, οργανώνει τις αλληλεπιδράσεις που εξελίσσονται στο εσωτερικό της ομάδας και έτσι αναδεικνύεται σε πεδίο κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής ερμηνείας.

Αρχικά θα παρουσιάσουμε τις θεωρητικές έννοιες που θεμελιώνουν την διαπραγμάτευση της κεντρικής μας υπόθεσης αναφορικά με το συσχετισμό της κοινωνικής μετάβασης και των συνακόλουθων μετασχηματισμών σε οικονομικό, κοινωνικό και χωρικό επίπεδο. Συγχρόνως θα παρουσιάσουμε τη μεθοδολογία προσέγγισης του εμπειρικού παραδείγματος της τοπικής κοινότητας δια μέσου της κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής θεωρίας. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε τη σύνθεση της γεωγραφικής και μορφολογικής πραγματικότητας του εμπειρικού παραδείγματός μας με την κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης δραστηριότητας στο συγκεκριμένο χώρο. Σε επίπεδο δομών, θα αναλύσουμε τους μετασχηματισμούς των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων προς την κατεύθυνση της ένταξης στην οικονομία της αγοράς. Ταυτόχρονα θα αναδείξουμε τις κοινωνικο-οικονομικές ομάδες που προκύπτουν καθώς επίσης και τις χωρικές επιπτώσεις των μετασχηματισμών.

Ο χώρος που καταλαμβάνει ο συγκεκριμένος πληθυσμός (πρώην στρατιωτική ζώνη και διασυνοριακή περιοχή μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας) αντιστοιχεί κατά κάποιον τρόπο στην ιδιαιτερότητα του πολιτισμικού περιβάλλοντος (ομιλούμενη διάλεκτος και θρησκεία) και λειτουργεί ως παράγοντας που ενισχύει τις αλληλεπιδράσεις τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της τοπικής κοινότητας.

2. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

Σύμφωνα με τον Godelier (1987: 265) "η περίοδος μετάβασης αποτελεί μια ιδιαίτερη φάση στην εξέλιξη μιας κοινωνίας που συναντάει εσωτερικές και εξωτερικές δυσκολίες να επιβιώσει με την οικονομική και κοινωνική οργάνωση που μέχρι τώρα είχε, ενώ παράλληλα νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις τείνουν να γενικευθούν και να μεταβάλουν την κοινωνία αυτή. Έτσι, παραγωγικές σχέσεις, τρόποι σκέψης και δράσης του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου αντιμετωπίζουν ενδογενή και εξωγενή όρια ενώ αρχίζουν να αποσυντίθενται σε μακρές ή και βραχύτερες περιόδους". Η υλιστική προσέγγιση της θεωρίας του

Μαρξ βασίζεται στη σύνθεση τριών υποθέσεων: α)ότι ο τρόπος παραγωγής των υλικών συνθηκών ζωής καθορίζει σε τελική ανάλυση τις άλλες μορφές κοινωνικής ζωής β)ότι αυτές οι μορφές κοινωνικής ζωής εξελίσσονται στη βάση αυτού του τρόπου παραγωγής, αντιστοιχούν σ' αυτόν και μεταξύ τους και γ)ότι οι αντιθέσεις ανάμεσα στην εξέλιξη των μορφών παραγωγής και στη μορφή των ανταλλαγών μεταξύ των ανθρώπων αποτελούν την κινητήρια δύναμη της κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα προκαλούν και το μετασχηματισμό της (Godelier, 1981: 167).

Χωρίς να επιχειρήσουμε μια συζήτηση της μαρξιστικής θεωρίας της μετάβασης, που αφορά στο πέρασμα από τη φεουδαρχική οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης, υπογραμμίζουμε δύο ακόμα έννοιες–εργαλεία ανάλυσης των περιόδων μετάβασης, όπως τις προσεγγίζει ο Maurice Godelier στις εισηγήσεις του στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβαιν με θέμα τους τρόπους παραγωγής σύμφωνα με το Μαρξ: την έννοια της φαινομενικής υπαγωγής (subsumption formelle) και την έννοια της πραγματικής υπαγωγής (subsumption réelle) των μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης σε μια νέα μορφή παραγωγικών σχέσεων. Μέσα στο πλαίσιο της ανάλυσης της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, ο Μαρξ αναφέρεται στην υπαγωγή της διαδικασίας εργασίας στο κεφάλαιο, την οποία και θεωρεί ως φαινομενική υπαγωγή, εφόσον η παραγόμενη υπεραξία δε στηρίζεται στην ανάπτυξη μιας νέας παραγωγικής βάσης αλλά στην παραγωγή της "απόλυτης υπεραξίας", όπως την ονομάζει, η οποία προκύπτει από την επιμήκυνση των ωρών εργασίας και την οικειοποίησή της από το κεφάλαιο (Godelier, 1981: 179). Η πραγματική υπαγωγή πραγματοποιείται σε μια μεταγενέστερη φάση που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της βιομηχανίας και την ανάπτυξη της υλικής και τεχνικής βάσης του νέου τρόπου παραγωγής, δηλαδή του καπιταλιστικού. Εφόσον, η νέα αυτή υλική βάση είναι *συμμετρική* με το νέο τρόπο παραγωγής, έχουμε την πραγματική υπαγωγή της υλικής βάσης στη μορφή των νέων παραγωγικών σχέσεων (Godelier, 1981: 181). Στο άρθρο μας αυτό δε θα επιμεινουμε στη διαφοροποίηση μεταξύ φαινομενικής και πραγματικής υπαγωγής στο νέο τρόπο παραγωγής, στον οποίο κυριαρχούν οι εκχρηματισμένες σχέσεις εργασίας, αλλά θα συζητήσουμε περισσότερο τα αποτελέσματα της μετάβασης στο εσωτερικό της τοπικής κοινότητας και τις μορφές κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που εισάγει.

Όσον αφορά τις χωρικές διαστάσεις των κοινωνικών φαινομένων, ο χώρος ανάγεται σε κοινωνιολογική έννοια καθώς αναδεικνύεται σε ερμηνευτική, ετεροκαθοριζόμενη παράμετρο, που εξαρτάται είτε μέσω της παραγωγής είτε μέσω της χρήσης είτε μέσω της οικειοποίησής του από τα άτομα και τις ομάδες. Οι επιστημονικές εργασίες των Remy και Voye² θα μας χρησιμεύσουν, για να συνθέσουμε την ανθρώπινη δραστηριό-

² Αναφέρουμε ενδεικτικά Remy, Voye (1982, 1992), Remy (1975).

τητα με τον παράγοντα χώρο και να κατανοήσουμε τις επιπτώσεις της μετάβασης τόσο σε επίπεδο δομών όσο και αναπαραστάσεων. Επιχειρώντας σε προηγούμενη εργασία μας (Frangoroulos, 1994: 157) μια τυπολογία του χώρου σχετική με τη μουσουλμανική παρουσία και ιδιαίτερα των Πομάκων της Θράκης, μιλήσαμε για *τοπική και περιφερική κοινωνία* καθώς επίσης για *κοινωνία αναφοράς* και για *σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία*. Θεωρήσαμε, λοιπόν, ως κέντρο αναφοράς μας την κοινότητα όπου πραγματοποιήσαμε την έρευνα μας (τοπική κοινωνία), ως περιφερική κοινωνία αυτήν που είναι συναφής στο χώρο και περιβάλλει την κοινότητα, ενώ αποτελεί ταυτόχρονα πεδίο οικονομικών ανταλλαγών και τόπο σημαντικών πολιτισμικών επαφών και αλληλεπιδράσεων. Τόσο η αστική, όσο και η αγροτική περιφερική κοινωνία διαιρείται σε δύο διακριτά μέρη: τους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς. Θεωρήσαμε τους πρώτους ως κοινωνία αναφοράς για την τοπική κοινωνία (αντίληψη που εκδηλώνεται από τους ίδιους τους ντόπιους, εκφράζεται δε και από το δικαϊκό καθεστώς της μουσουλμανικής μειονότητας που ενέχει τις εθνοτικές ομάδες των Πομάκων, των Τσιγγάνων και των Τουρκογενών). Τους χριστιανούς της περιφερικής κοινωνίας τους περιγράψαμε ως σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία, καθώς στο πεδίο των συλλογικών αναπαραστάσεων της αγροτικής μουσουλμανικής κοινωνίας και του συγκεκριμένου χωριού αντιπροσωπεύουν την ελληνική παρουσία, το ελληνικό κράτος, αλλά, βέβαια, λειτουργούν και ως υπόδειγμα σύγχρονων πολιτισμικών αναφορών (τρόποι ζωής και αντίληψης της πραγματικότητας). Αυτή η τυπολογία του χώρου, στην οποία κυριαρχεί η μακρο-κοινωνιολογική θεώρηση, με επίκεντρο το χώρο της επιτόπιας έρευνάς μας θα χρησιμεύσει σε μία μικρο-κοινωνιολογική προσέγγιση της διαφοροποίησης των κοινωνικο-οικονομικών ομάδων στο χώρο. Έτσι, για παράδειγμα, η ομάδα των καλλιεργητών παραδοσιακών τάσεων επιβεβαιώνει τη σύγκλιση τοπικής κοινωνίας με την κοινωνία αναφοράς, ενώ αντίθετα η ομάδα των καλλιεργητών με παράλληλη απασχόληση στην πόλη και με νεωτερικές τάσεις επιβεβαιώνει τη σχέση τοπικής κοινωνίας και σύνολης περιβάλλουσας κοινωνίας ως σύγχρονου μοντέλου πολιτισμικών αναφορών.

Για τη συλλογή του υλικού εφαρμόσαμε την κατεξοχήν μέθοδο της ανθρωπολογικής ανάλυσης, δηλαδή την επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση. Η μέθοδος αυτή, αν και κυρίαρχη στο επίπεδο της θεωρίας και της πρακτικής, τα τελευταία χρόνια γνωρίζει κάποιες αμφισβητήσεις, τις οποίες θεωρούμε χρήσιμο να εξετάσουμε με συντομία. Η Γκέφου-Μαδιανού (1999: 237) επιβεβαιώνει την κυριαρχία αυτής της μεθόδου στις τρεις κύριες σχολές της ανθρωπολογίας, δηλαδή την αμερικανική, τη βρετανική και τη γαλλική παρά τους όποιους προβληματισμούς και αμφισβητήσεις που εκφράζονται για αυτή κυρίως μέσα από τα κείμενα³ αμερικανών ανθρωπολόγων όπως του Clifford (1988), Marcus και

³ Παραθέτουμε τις αναφορές στα κείμενα των αμερικανών ανθρωπολόγων, χωρίς να αποτελούν πρωτογενείς μας πηγές.

Fisher (1986) και Geertz (1988), όπως αναφέρει ο Deliege (1992: 70). Η Γκέφου-Μαδιανού σε μια εκτεταμένη διαπραγμάτευση της παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου και ο Deliege (1992: 55-71) συγκρίνοντας το με την κυρίαρχη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, όπως ορίστηκε από τον Malinowski, αναφέρεται στο εθνογραφικό κείμενο και στο ζήτημα του κατά πόσο αυτό αναπαριστά την πραγματική κοινωνική ζωή, εφόσον αποτελεί "μετάφραση" της εμπειρίας από την έρευνα σε μορφή κειμένου με συνακόλουθη παρουσίαση του πραγματικού συνομιλητή ως της μελετώμενης κοινωνίας στο σύνολο της (π.χ. Η αντίληψη του χώρου στους Ντογκόν, στους Nuer κ.λπ.).

Ως διέξοδος από αυτόν τον κίνδυνο προβάλλεται ο περιορισμός του έμμεσου λόγου ("οι Nuer πιστεύουν ότι...") και η ενίσχυση του άμεσου λόγου με παράθεση πραγματικών διαλόγων κ.α. Από την άλλη πλευρά η Γκέφου-Μαδιανού (1998: 11-16) αναφέρεται στα έργα του ίδιου αυτού "ρεύματος" σκέψης της αμερικάνικης ανθρωπολογίας της δεκαετίας του '80 (Clifford, 1983· Clifford και Marcus, 1986· Marcus και Fisher, 1986), τα οποία ονομάζει κείμενα πολιτισμικής κριτικής⁴, καθώς αμφισβητούν την ύπαρξη μιας μεγάλης θεωρίας που ερμηνεύει συνολικά την ανθρώπινη συμπεριφορά, ασκούν κριτική στη θεωρία του θετικισμού και θεωρούν ότι η εθνογραφία δεν είναι η "πραγματικότητα" αλλά μία αναπαράστασή της, καθόλου ουδέτερη, αλλά ιστορικά, πολιτικά και επιστημολογικά προσδιορισμένη. Η "πολιτισμική κριτική" (Γκέφου-Μαδιανού, 1998: 15) εισηγείται ως μεθοδολογικό εργαλείο την αναστοχαστική⁵ περιγραφή των συνθηκών παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου με ρητή αναφορά στον ίδιο τον εθνογράφο ως αναπόσπαστο μέρος της εθνογραφικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, η περιγραφή των συνθηκών παραγωγής της εθνογραφικής γραφής και οι παράγοντες (π.χ. πολιτικοί) που τις επηρεάζουν, η αναφορά βιογραφικών χαρακτηριστικών του εθνογράφου που πιθανόν σχετίζονται με την μελετώμενη κοινωνία και η περιγραφή των ενδεχόμενων δεσμών του ανθρωπολόγου με την κοινωνία αυτή αποτελούν τα τρία αιτήματα μεθοδολογικού χαρακτήρα που εισάγει η τάση της πολιτισμικής κριτικής (Γκέφου-Μαδιανού 1999: 360-364).

Όσον αφορά την μεθοδολογική προσέγγιση του χώρου, τον ανάγουμε σε αναλυτική –ετεροκαθοριζόμενη– παράμετρο της κοινωνιολογικής θεώρησης και υπογραμμίζουμε τη

⁴ Ως κείμενα που θεμελίωσαν το ρεύμα σκέψης της Πολιτισμικής Κριτικής στο πεδίο της εθνογραφικής έρευνας.

⁵ Ο αναστοχασμός είναι μια έννοια–κλειδί που αφορά το ενδιαφέρον της εθνογραφικής έρευνας να αναδείξει τους άλλους, δηλαδή τους πληροφορητές ως σημαίνοντες παράγοντες του εθνογραφικού κειμένου. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της προσέγγισης ως αντικείμενου του εαυτού ανθρωπολόγου από τον ίδιο τον ανθρωπολόγο, αφορά την ικανότητα του να μελετά ως αντικείμενο τον ίδιο του τον εαυτό και πραγματώνεται κατά τη διάρκεια της παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου μέσω των τριών αιτημάτων μεθοδολογικού χαρακτήρα, στους οποίους αναφερόμαστε στη συνέχεια. Για μια αναλυτική προσέγγιση βλ. το άρθρο "Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις" της Δήμητρας Γκέφου-Μαδιανού (1998: 365-437) και ιδιαίτερα τις σελίδες 396-399.

διάκριση (Remy, 1975: 292) μεταξύ περιγραφικών και ερμηνευτικών εννοιολογικών εργαλείων. Η διάκριση αυτή αποτρέπει τον κίνδυνο να θεωρηθεί μονοσήμαντη και μηχανιστική η σχέση ανάμεσα στο υλικό υπόβαθρο, στους πολιτισμικούς κώδικες και στις κοινωνικές επιπτώσεις. Εκκινώντας, λοιπόν, από τις μορφολογικές (Remy, 1982: 201-208) αναλύσεις του Durkheim, όπου η συγκέντρωση και η διασπορά δραστηριοτήτων και ανθρώπων σηματοδοτούν διαφορετικούς τρόπους συγκρότησης της συλλογικής ζωής, καθώς επίσης και από την έννοια του κοινωνικού περιβάλλοντος (milieu) που εισάγει ο E. Durkheim και επεξεργάζεται ο Remy (1975, 285-287) και συνθέτοντάς την με την οικολογική προσέγγιση της Σχολής του Σικάγο (Καυκαλάς, Γιαουτζή, 1977: 96-101), στο μέρος που εισηγείται τη σημασία της χωρικής πυκνώσης/διάκρισης στην κοινωνική δυναμική, θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τη μορφολογία του χώρου, καθώς και τις μορφές οικειοποίησής του από δρώντα κοινωνικά υποκείμενα έτσι, ώστε να αναδείξουμε την ερμηνευτική του διάσταση.

3. ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ – ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Με βάση τις πλέον σύγχρονες απόψεις για τη μεθοδολογική προσέγγιση της κοινωνικής ανθρωπολογίας, τις οποίες παραθέσαμε προηγουμένως, επιχειρούμε μια αναστοχαστική περιγραφή της ερευνητικής μας παρουσίας στο χώρο της μειονότητας της Θράκης. Έτσι ο πλέον προσωπικός τόνος και η χρήση του πρώτου προσώπου περισσότερο ενισχύουν παρά αποδυναμώνουν την επιστημονική και αποδεικτική ισχύ του συλλεγέντος υλικού. Υιοθετήσαμε αυτού του είδους τη γραπτή απόδοση στις περιόδους στις οποίες πιστεύουμε ότι μ' αυτόν τον τρόπο ενισχύεται ο σύγχρονος επιστημονικός λόγος του κειμένου μας.

Με δεδομένη την αφρικανική κατεύθυνση της βελγικής "Σχολής" κοινωνικής ανθρωπολογίας, αρχική πρόθεση του προγράμματος σπουδών⁶ ήταν η επιδοτούμενη επιτόπια έρευνα στην Ακτή Ελεφαντοστού και σε κάποια συγκεκριμένη παραθαλάσσια περιοχή με λιμνοθάλασσες και ραγδαία τουριστική ανάπτυξη, πλάι σε παραδοσιακούς τρόπους ζωής. Επέλεξα ένα άλλο "terrain" εξίσου γοητευτικό με το προτεινόμενο, αυτό της Θράκης, χωρίς βέβαια, να γνωρίζω την πολιτική εμπλοκή της καθ' όλα διαφορετικής πολιτισμικής παρουσίας των μουσουλμανικών πληθυσμών της περιοχής. Διανύοντας με τραίνο η λεωφορείο τη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Αλεξανδρούπολη στα μέσα της δεκαετίας του '80 "εντύπωνα" τις εικόνες της ετερότητας, της αίσθησης και οσμής του "άλλου": λευκά χαμηλά σπίτια με κλειστό ασπρισμένο περίβολο, γυναίκες με σάϊα και τσεμπέρια καθισμένες σε χαμηλά

⁶ Αφορμή για την επιλογή ενός χώρου επιτόπιας παρατήρησης αποτέλεσε η απαραίτητη επιτόπια έρευνα για την ολοκλήρωση ενός κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών στο πανεπιστήμιο της Λουβαίν Βελγίου. Μια σύντομη και αντιπροσωπευτική παρουσίαση της σχολής αυτής, από τον Devisch (1992, 110-111).

παγκάκια με πλάτη στον τοίχο και παιδιά, πολλά παιδιά, να τρέχουν τριγύρω κι ακόμη παλαιά τρακτέρ Massey-Ferguson, τρίκυκλα δίχρονα μηχανάκια με καρότσα για μεταφορές, δίχρονες μοτοσικλέτες τύπου Zuntapp και απέραντα χωράφια με σκουρόχρωμο χρώμα. Αυτές οι εικόνες αποτέλεσαν την πρώτη επιτόπια παρατήρηση χωρίς να υπάρχει στόχος ή πρόθεση για σπουδές κοινωνικής ανθρωπολογίας. Μερικά χρόνια αργότερα πραγματοποίησα την πρώτη επιτόπια έρευνα σ' ένα χωριό της ορεινής ζώνης της Ξάνθης, καθώς η συγκυρία οδήγησε να γνωρίζω ένα δάσκαλο που συμμετείχε στα προγράμματα λαϊκής επιμόρφωσης (ΝΕΛΕ) της ορεινής ζώνης, στην οποία κατοικούν οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι, γνωστοί ως Πομάκοι. Ήταν το 1988 όταν επέλεξα αυτό το πεδίο επιτόπιας έρευνας της Θράκης αντί της Ακτής Ελεφαντοστού, χωρίς να έχω την αίσθηση ότι επιλέγω ένα θέμα στο οποίο οι πολιτικές διαστάσεις και αντιπαλότητες επικαλύπτουν συχνά τα στοιχεία της κοινωνικής και πολιτισμικής ετερότητας που επιθυμούσα να κατανοήσω και να περιγράψω.

Χωρίς ο εθνοτικός καθορισμός "Πομάκοι" να θεωρείται δεδομένος, εφόσον άλλοι τον απορρίπτουν και άλλοι τον αποδέχονται, διευκρινίζω ότι λόγω του ότι αναφέρονται ως Πομάκοι στη βιβλιογραφία από το 16^ο-17^ο αι., χρησιμοποιούμε τον καθορισμό αυτό λαμβάνοντας αποστάσεις (Frangoroulos, 1996: 211-237) από τις πολιτικές προεκτάσεις και χρήσεις του. Η εθνική τους ταυτότητα αποτέλεσε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μείζονος σημασίας γεωπολιτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Τουρκίας, καθώς τις αντιθέσεις για τη συγκρότηση των εθνών-κρατών της περιοχής της νοτίου βαλκανικής (τέλη 19^{ου}-1922) διαδέχθηκε ο ψυχρός πόλεμος των χωρών του ανατολικού και δυτικού συνασπισμού (από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο έως το 1989) και η ανακίνηση του μειονοτικού ζητήματος ως διαπραγματευτικού μέσου στις ελληνοτουρκικές σχέσεις (από το 1955 έως σήμερα). Η εθνοτική αυτή ομάδα βρέθηκε στο μέσο των αντιθέσεων καθώς το μεγαλύτερο μέρος της ζει στη Βουλγαρία και ένα άλλο σημαντικό μέρος στην Τουρκία. Στην Ελλάδα οι ορεσίβιοι αυτοί κάτοικοι του νομού Ξάνθης και Ροδόπης ζουν σε χωριά που απλώνονται κατά μήκος των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων. Μιλούν μια σλαβική διάλεκτο που περιλαμβάνει ελληνικά και τουρκικά στοιχεία και ο πληθυσμός τους στην Ελλάδα δεν ξεπερνά τις 35.000-40.000 κατοίκους (Brunnbauer, 2001: 43) μέσα σε ένα σύνολο 118.000 της μουσουλμανικής μειονότητας. Η μουσουλμανική μειονότητα περιλαμβάνει επίσης και τους Τουρκόφωνους ή Τουρκογενείς, όπως επίσης αναφέρονται, οι οποίοι κατοικούν στις πεδιάδες των δύο νομών, καθώς επίσης και τους Τσιγγάνους. Οι Πομάκοι ζουν στην ορεινή ζώνη –εκτός, βέβαια, από αυτούς που αστικοποιήθηκαν στα τελευταία χρόνια– και επιπρόσθετα σε αυτή τη γεωγραφική απομόνωση παλαιότερα υπήρχαν και διοικητικές δυσκολίες που περιόριζαν την πρόσβαση στις τοπικές ορεινές κοινωνίες τους. Αναφερόμαστε στο

μέτρο της "επιτηρούμενης ζώνης", όπως για δεκαετίες χαρακτηριζόταν η ζώνη κατοίκησης των Πομάκων.

Πραγματοποίησα, λοιπόν, την έρευνα μου στο πομάκινο χωριό Χάβαρη⁷ με συνεργάτιδα και βοηθό μου την απόφοιτο της παιδαγωγικής ακαδημίας Παπαίδου Μ., της οποίας ο ρόλος ήταν κεφαλαιώδης για την αποδοχή μου στο χώρο της οικογένειας⁸. Η πρόσβαση στο χωριό γινόταν με ειδική άδεια της αστυνομίας, η οποία αφορούσε την περιορισμένη διαμονή στην επιτηρούμενη ζώνη⁹. Ο έλεγχος των αδειών πραγματοποιούνταν από στρατιωτικό φυλάκιο στο 13^ο χιλιόμετρο της οδού Ξάνθης–Εχίνου, η οποία παραμένει ακόμα και σήμερα η μοναδική παρόχθια οδός πρόσβασης στη ζώνη κατοίκησης των Πομάκων. Η κατάργηση των ελέγχων και της στρατιωτικής ζώνης στα μέσα της δεκαετίας του '90 έφερε ένα άνοιγμα προς τον έξω κόσμο, πιστεύω, όμως, ότι η απομόνωση δεν αίρεται μόνο με διοικητικού τύπου μέτρα, αλλά αποτελεί θεμελιώδες και σύνθετο αναπτυξιακό ζήτημα. Τριάντα χιλιόμετρα διαδρομής, η μισή σε χωματόδρομο μέχρι πρόσφατα, αναδεικνύουν ένα εντυπωσιακό ορεινό ανάγλυφο από φτωχή βλάστηση (πουρνάρια, θάμνους) και πρόσφατα αναδασωμένες εκτάσεις πεύκου, από κλιμακωτές καλλιέργειες στις λιγότερο απότομες πλαγιές των βουνών και από οροπέδια, όπως αυτό στο οποίο βρίσκεται το χωριό Χάβαρη. Στα όρια του χωριού εκτείνονται τα χωράφια όπου καλλιεργείται ο καπνός, βασική καλλιέργεια στην ορεινή ζώνη. Η ορεινή γεωμορφολογία επιβάλλει την αξιοποίηση κάθε καλλιεργήσιμης έκτασης, τις κλιμακωτές διαμορφώσεις αγροτεμαχίων και την αξιοποίηση μικρών κήπων των κατοικιών για φυτώρια ή για ξηραντήρια φύλλων καπνού.

⁷ Η κοινότητα Χάβαρης (ψευδώνυμο) αποτελεί Κοινοτικό Διαμέρισμα του Δήμου Μύκης, βλ. τον χάρτη της περιοχής μελέτης στο Σχήμα 1.

⁸ Εξαιτίας του γεγονότος ότι η κοινωνία αυτή είναι έντονα δομημένη επάνω στο θεσμό της οικογένειας, η παρουσία μου με μια αντίστοιχη σχέση πιστεύω ότι αναίρουσε ένα μέρος της καχυποψίας των ντόπιων. Είναι προφανές ότι στα κλειστά ήθη της τοπικής κοινωνίας η επαφή των δύο φύλων –εμού ως ερευνητού και των γυναικών ως πληροφορητών– θα ήταν απαγορευτική χωρίς την παρουσία της συνεργάτιδάς μου. Ταυτόχρονα η παρουσία της στα καφενεία του χωριού αντιμετωπιζόταν θετικά από τους θαμώνες άνδρες. Στα πλαίσια μιας αναστοχαστικής εθνογραφικής προσέγγισης της παρουσίας μας στο χωριό θα είχαμε να πούμε πολλά πράγματα αποκαλυπτικά των συνθηκών της συμμετοχικής μας παρατήρησης, των σχέσεών μας με την τοπική κοινωνία, της εικόνας μας ως φίλων, ξένων, κυρίαρχων ή και εχθρών. Σε κάθε περίπτωση σημειώνουμε απλώς ότι η ανθρωπολογική έρευνα σε κοινότητες, όπως αυτής των Πομάκων της Χάβαρης, μάλλον κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στη συζήτηση για το ζήτημα της σχέσης μεταξύ κλασικής ανθρωπολογικής έρευνας σε ξένους πληθυσμούς και της ανθρωπολογίας οίκου, που τελευταία έχει αναπτυχθεί και στην Ελλάδα. (για τη σχετική συζήτηση βλ. το κατατοπιστικό άρθρο της Δ. Γκέφου-Μαδιανού στο οποίο παρατέμνωρα ανωτέρω στην υποσημείωση 5). Δεν θα μακρηγορήσω σχετικά με αυτό το ζήτημα στο παρόν άρθρο, διότι οι στόχοι του διαφέρουν.

⁹ Για τις οικονομικές και αναπτυξιακές διαστάσεις του μέτρου της επιτηρούμενης ζώνης σε συγκριτική προσέγγιση με άλλες διεθνείς πραγματικότητες βλ. το άρθρο του Λαμπριανίδη (1997: 17- 47) και Labrianiδης (2001: 85-103).

Κατοικήσιμα κατά τη διάρκεια της συγκομιδής του καπνού αγροτικά σπίτια (Kislas) είναι χτισμένα σε μια ακτίνα δύο έως πέντε χιλιομέτρων από το χωριό, του οποίου ο πληθυσμός δεν ξεπερνά τους 1.100 κατοίκους. Εντός του χωριού ο χώρος είναι περιορισμένος, η δόμηση πυκνή, η πρόσβαση σχετικά δύσκολη. Ένα δίκτυο πλακόστρωτων δρομίσκων, όπου είναι σχεδόν αδύνατη η διέλευση αυτοκινήτου, διευκολύνει τις επαφές ανάμεσα στους πέντε μαχαλάδες¹⁰. Η κεντρική πλατεία¹¹ είναι ο τόπος όπου διεκπεραιώνονται οι περισσότερες από τις δημόσιες δραστηριότητες του χωριού. Εκεί είναι εγκατεστημένος ο αστυνομικός σταθμός, τα τρία παντοπωλεία και τα δυο από τα πέντε καφενεία. Στον κεντρικό δρόμο που διασχίζει την πλατεία και χωρίζει το χωριό στα δύο βρίσκονται χωροθετημένα τα δύο τεμένη, το κοινοτικό κατάστημα και το δημοτικό σχολείο της Χάβαρης. Στην έξοδο του χωριού προβάλλει ένα χριστιανικό ξωκκλήσι περιφραγμένο με συρματόπλεγμα, χαμένο μέσα σε ένα περιβάλλον με αμιγή μουσουλμανικό πληθυσμό.

Η αρχιτεκτονική των κατοικιών ακολουθεί την μακεδονίτικη τεχνοτροπία κυρίως στις παλαιότερες κατασκευές, οι οποίες είναι διώροφες με χαγιάτι. Πρόκειται για περίκλειστα από ψηλούς τοίχους σπίτια, στο ισόγειο των οποίων σταβλίζουν ζώα και αποθηκεύουν αγαθά, ενώ στον πρώτο όροφο στεγάζεται η οικογένεια. Παραδοσιακά στο πατρικό σπίτι κατοικούν και τα παντρεμένα αγόρια με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Η πατρογραμμική συγγένεια¹², η πατροτοπική εγκατάσταση¹³ και η διαδικασία αγροτικής παραγωγής ενισχύουν αυτή την παράδοση. Ο χώρος κατοικίας γίνεται ο πόλος οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην οποία συμμετέχει όλη η οικογένεια. Φυσικά δε θα πρέπει να παραγνωρίζουμε τη σημασία της διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου, γεγονός που μαρτυρεί η ύπαρξη περιμετρικών τοίχων γύρω από τις κατοικίες. Βέβαια, στις νεότερες κατασκευές οι τοίχοι αντικαθίστανται σταδιακά από κιγκλιδώματα μικρού ύψους.

Η βαθμιαία μείωση της κτηνοτροφίας οδήγησε στον περιορισμένο αριθμό ζώων και κοπαδιών και στη διατήρηση μόνο των απολύτως αναγκαίων τόσο για την προμήθεια γαλακτοκομικών προϊόντων όσο και για τις μεταφορές. Τα ζώα αυτά σταβλίζονται στο ισόγειο των κατοικιών και η συνάφεια αυτή των ανθρώπων με τα ζώα δημιουργεί και επιτείνει συναισθηματικούς δεσμούς που συχνά εκφράζονται στις θρησκευτικές τους αντιλήψεις: ένας χωρικός επέμενε ότι αποτελεί βαρύ αμάρτημα η κακοποίηση του ζώου!

¹⁰ Λέξη τουρκική που σημαίνει ένα συνοικισμό που είναι διαχωρισμένος από το υπόλοιπο χωριό με ένα φυσικό όριο επισημαίνοντας την ύπαρξη κάποιου πολιτισμικού ή κοινωνικού ορίου. Συχνά η ιδιαιτερότητά του εκφράζει γλωσσικές ή εθνοτικές διαφοροποιήσεις π.χ. τουρκόφωνος ή βουλγαρόφωνος μαχαλάς. Στην περίπτωση μας δεν υφίστανται τέτοιες διαφοροποιήσεις αλλά συνδέεται με τη γεωγραφική μορφολογική αναγνώριση του κατοικημένου χώρου: πάνω μαχαλάς, κάτω μαχαλάς κ.λπ.

¹¹ Βλ. Σχήμα 2, το σκαρίφημα των δημόσιων χώρων της Χάβαρης.

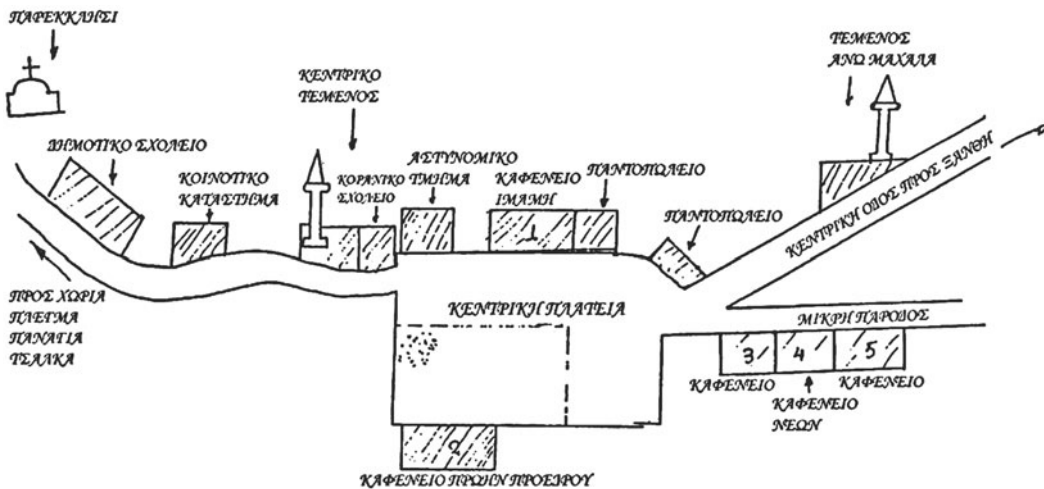
¹² Σύστημα συγγένειας που ορίζεται από την πατρική γραμμή.

¹³ Τόπος κατοίκησης του ζευγαριού που προσδιορίζεται από την κατοικία του πατέρα του γαμπρού.

Σχήμα 1. Περιοχή επιτόπιας παρατήρησης

Σχήμα 2. Κάτοψη Δημοσίων χώρων Κοινότητας Χάβαρης, Ν. Ξάνθης

Παρόμοια χωροταξική διάρθρωση παρατήρησα και σε άλλους οικισμούς που ανήκουν στην κοινότητα της Χάβαρης. Η έλλειψη χώρου εξηγεί την πολυλειτουργικότητα

του οικοδομήματος: τόπος κατοικίας, αποθηκευτικός χώρος, στάβλος και τόπος επεξεργασίας του καπνού κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης της, δηλαδή της διαλογής.

Η κεντρική πλατεία με τα δύο καφενεία που κυριαρχούν στο χώρο αυτό, τα τρία καφενεία του παράπλευρου δρόμου και τα δύο τεμένη αποτελούν χώρους κοινωνικής ζωής των οποίων η αναγνώριση (*repérage*) και ο συλλογικός σημειολογικός συμβολισμός (στο εξής "εμβληματοποίηση" κατά απόδοση του γαλλικού *emblematisation*, βλ. Remy, 1975: 280-281) αναδεικνύουν την οικονομική, πολιτισμική και πολιτική πραγματικότητα του χωριού. Η χωρική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων αποκαλύπτει την αλληλεπίδραση και τη συνδιαλλαγή¹⁴ (*transaction*) που συγκροτούν την κοινωνική ζωή της κοινότητας και ερμηνεύουν στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στην ίδια μεταβατική πραγματικότητα.

Οι διαφορετικοί τρόποι οικειοποίησης του χώρου (Remy, 1975: 284) και η μορφολογία του ως υπόβαθρου συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας υποδεικνύουν τη δομή των θέσεων μέσα στο χωριό, αναδεικνύουν την ύπαρξη αντίπαλων ομάδων και απεικονίζουν ξεχωριστούς τρόπους δράσης και αντίληψης της πραγματικότητας.

Η παρούσα μελέτη βασίζεται στο μέρος της έρευνας που επικεντρώνεται και αντλεί την πληροφορία από τους δημόσιους χώρους της Χάβαρης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η επικοινωνία στον ιδιωτικό χώρο δεν έδρασε συμπληρωματικά. Το καφενείο¹⁵ αποτελεί τον κυρίαρχο χώρο συλλογικής ζωής του χωριού. Ακόμη περισσότερο αποτελεί τη χωρική πραγμάτωση της ανδρικής συνεστιακότητας που θεμελιώνει την εντοπιότητα ως μια "κοινωνία ίσων" μέσα από τη ρακοποσία των ανδρών (Παπαταξιάρχης, 1990: 346-347). Βέβαια, η ανάλυση που αφορά τη ρακοποσία σε μια κοινότητα της Λέσβου δεν έχει το αντίστοιχο της στον απαγορευμένο συμποσιακό χαρακτήρα της χρήσης αλκοόλ στη μουσουλμανική κοινότητα της Χάβαρης, η χωρική όμως πραγμάτωση της εντοπιότητας θεμελιώνεται στον προνομιακό χώρο της ανδρικής συνεστίασης που είναι το καφενείο.

Στο καφενείο προβάλλει η "επίσημη" πλευρά της τοπικής ζωής και συμμετέχει κανείς στα δημόσια ζητήματα. Όπως, άλλωστε, και στις περισσότερες αγροτικές περιοχές της χώρας, η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και σε κάθε σημαντικό ζήτημα για την κοινό-

¹⁴ Η συνδιαλλαγή ως ερμηνευτικό εργαλείο αναφέρεται στην κοινωνική δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό των κοινωνικών πεδίων, ενέχει την έννοια της διαπραγμάτευσης –χωρίς να περιορίζεται σ' αυτήν– και αφορά, εξίσου, τόσο την κατανομή των κοινωνικών θέσεων που είναι άνισες μεταξύ τους, όσο και τους κανόνες της ανταλλαγής. Σύμφυτη με τη συγκρουσιακή διάσταση της κοινωνικής σχέσης η συνδιαλλαγή αφορά στους κοινωνικούς φορείς (*acteurs*) και τα δρώντα υποκείμενα (*agents*) (Remy, Voye, Servais, 1978: 89-90, 229-230).

¹⁵ Το καφενείο ως ανάμνηση της αρχαίας ελληνικής αγοράς, ως χώρος πολιτικών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων, βλ. την ανθρωπολογική προσέγγιση του Marmarinos A. (1995: 249), βλ. επίσης σχετικά με το ρόλο του καφενείου στη δόμηση των κανόνων κοινωνικής ρύθμισης μιας τοπικής κοινωνίας (Σταυρούπολη του Ν. Ξάνθης) η οποία βρίσκεται σε διαδικασία ένταξης στο σύστημα της περιβάλλουσας κοινωνίας, (Photiadis, 1972, 1976).

τητα φέρει ένα χαρακτήρα υποχρέωσης και συγκροτεί διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ορίζει κανείς ότι συμμερίζεται μια συλλογική ταυτότητα. Οι πόλοι που συγκροτούνται με αυτόν τον τρόπο μπορεί να είναι συμβατοί μεταξύ τους ή ακόμα και αντίθετοι. Συχνά οι πόλοι αυτοί χαρακτηρίζονται από την πολιτική ζωή της χώρας και παρουσιάζουν έτσι από τη μια πλευρά τη βιωμένη πραγματικότητα του τοπικού μικρόκοσμου και από την άλλη πλευρά την πραγματικότητα που ξεπερνά τα όρια της τοπικής κοινότητας. Ο καθορισμός μιας στάσης με αφορμή συλλογικά ζητήματα, η συγκρότηση και η έκφραση μιας συλλογικής μνήμης πραγματοποιούνται στους κοινούς αυτούς χώρους οι οποίοι στο εξής αποκτούν κοινωνική σημασία. Η αποκλειστική συμμετοχή των ανδρών στα δημόσια πράγματα προτάσσει την ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Πράγματι, διαπιστώσαμε ότι ο δημόσιος χώρος τόσο όσον αφορά τη χωρική πραγματικότητα (πλατεία, καφενεία, εμπορικά καταστήματα, δημόσια κτίρια, τεμένη, κεντρικοί δρόμοι) όσο και ως πεδίο συγκρότησης ρόλων, απόψεων και πολιτικής διαχείρισης των ζητημάτων της κοινότητας αποτελεί ανδρικό προνόμιο, ενώ ο ιδιωτικός χώρος (δίκτυο περιμετρικών –ως προς την πλατεία– πλακόστρωτων δρομίσκων που συνδέουν τους μαχαλάδες, πίσω πόρτες των εμπορικών καταστημάτων για την είσοδο γυναικών, είσοδοι των κατοικιών με ανοιχτή πρόσβαση στους δρομίσκους, ισόγεια ή ανώγεια χαγιάτια με όψη στους δρομίσκους) λειτουργεί σ' ένα δεύτερο πλάνο και αφορά τη γυναίκα¹⁶.

Θα πρέπει να επισημάνουμε επίσης ότι η περίοδος της πρώτης φάσης της επιτόπιας έρευνας (1988) συνέπεσε με μια περίοδο κινητοποιήσεων για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης. Διαδηλώσεις της μειονότητας πραγματοποιούνταν στην Κομοτηνή εξαιτίας της κατάργησης από το κράτος ενός Συλλόγου μουσουλμάνων δασκάλων, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στην Τουρκία και επιθυμούσαν να ονομάσουν το Σύλλογό τους "Τουρκικό". Είχε, λοιπόν, διαμορφωθεί ένα κλίμα έντασης στις σχέσεις κράτους και μειονότητας. Παράλληλα, το ευρύτερο πλαίσιο των κινητοποιήσεων αυτών αποτελούσαν οι συνομιλίες των πρωθυπουργών Ελλάδας και Τουρκίας, Α. Παπανδρέου και Τ. Οζάλ στο Νταβός της Ελβετίας. Άλλωστε, ένα από τα ζητήματα που προβάλλει πάγια η τουρκική διπλωματία είναι η καταπίεση της μουσουλμανικής μειονότητας. Οι διαδηλώσεις πήραν γρήγορα πολιτικό χαρακτήρα ενάντια στο ελληνικό κράτος. Ένα μέρος των κατοίκων του χωριού συμμετείχε στις κινητοποιήσεις, ιδιαίτερα η μερίδα που συγκροτείται γύρω από τον Ιμάμη του νέου τεμένους. Ισχυρά φιλοτουρκικά αισθήματα εκφράζονται από αυτήν τη

¹⁶ Χωρίς να αποτελεί στόχο του άρθρου μας η ανάδειξη της συσχέτισης έμφυλων σχέσεων και οικειοποίησης του χώρου, σημειώνουμε τις συχνές συγκεντρώσεις πολυάριθμων γυναικών για "παστάλιασμα" του καπνού τις ώρες απουσίας των ανδρών στα καφενεία, τις έντονες συζητήσεις και το έθιμο "παράθυρα" που στην ουσία οργανώνει τις γαμήλιες ανταλλαγές, βλ. Frangoroulos, (1996: 123-127). Ο Vernier, σε μια διαχρονική ανθρωπολογική προσέγγιση τριάντα χρόνια μετά την πρώτη του επιτόπια παρατήρηση, μιλά για εμφάνιση νέων θεσμολογικών μορφών επαφής των δύο φύλων, που, ενώ δεν αναιρούν την ανδρική κυριαρχία, προσδίδουν έναν "αέρα" ελευθερίας στη θέση της γυναίκας, (Vernier, 2003: 168-170).

μερίδα, πράγμα που αντιστοιχεί σε παρόμοιες τάσεις που εκφράζονται από ένα μέρος της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Ωστόσο, τα ίδια αισθήματα δε συμμαρίζονται οι υπόλοιποι κάτοικοι της τοπικής κοινότητας.

4. ΤΟΠΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ: ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Στο στάδιο αυτό της διαπραγμάτευσής μας επιχειρούμε να αναδείξουμε όλα εκείνα τα στοιχεία που μαρτυρούν θεμελιώδεις διαφοροποιήσεις της οικονομικής βάσης της τοπικής κοινότητας έτσι, ώστε από ένα μοντέλο οικονομίας αυτοσυντήρησης (autosubsistence), που ενσωματώνει σε ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα παραγωγικές σχέσεις, τρόπους σκέψης και δράσης του ατόμου και της ομάδας (Ισλάμ, θρησκευτικότητα), να βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα μοντέλο οικονομίας ή μορφής παραγωγικών σχέσεων που υποτάσσει τις πρότερες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης (φαινομενική υπαγωγή¹⁷) ως τη στιγμή που θα αναπτύξει την υλική και τεχνική βάση του νέου τρόπου παραγωγής (πραγματική υπαγωγή). Θεωρούμε ότι ο νέος αυτός τρόπος παραγωγής αφορά τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου με τη συνακόλουθη αναδιοργάνωσή του σε παγκόσμια βάση κατά την τελευταία δεκαετία. Η διεθνοποίηση αφορά την παραγωγή, τις επενδύσεις και τις συγχωνεύσεις επιχειρήσεων και παράλληλα την αναζήτηση νέων διεθνών θεσμών και συστημάτων διαχείρισης της παγκοσμιοποίησης¹⁸ με δεδομένη πλέον την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των εθνικών οικονομιών και των αγορών χρήματος και κεφαλαίου.

¹⁷ Η φαινομενική υπαγωγή των μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης στη νέα μορφή παραγωγικών σχέσεων του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού μας θυμίζει τα λεγόμενα του Σ. Δαμιανάκου (2002: 12-13) περί "άτυπης" εξέλιξης της ελληνικής γεωργίας κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια σχετικά με την οικογενειακή εκμετάλλευση της γης και τις εξω-γεωργικές δραστηριότητες και την μετάβαση του Έλληνα χωρικού από την "υπόσταση του ως υπηκόου" στην υπόσταση του ως "πολίτη". Η θεώρηση του υπό το πρίσμα της αγροτικής κοινωνιολογίας αναφέρεται στην "αγροτική οικονομική ενσωμάτωση" και την "καπιταλιστική διείσδυση στη γεωργία" μέσα από τη μελέτη δύο "υποδειγματικών" τοπικών κοινωνιών που ακολουθούν τις δύο κυρίαρχες τάσεις της ελληνικής υπαίθρου: αφενός την αγροτική Ελλάδα σε διαδικασία εκσυγχρονισμού της οικογενειακής εκμετάλλευσης της γης (Βεργίνα του Ν. Ημαθίας) και αφετέρου την ορεινή Ελλάδα των εξω-γεωργικών δραστηριοτήτων σε διαρκή αναζήτηση λύσεων επιβίωσης και εξέλιξης (τρία χωριά της Ηλείου). Η συζήτηση για την προσηφορότερη χρήση των θεωρητικών προϋποθέσεων μελέτης της τοπικής κοινωνίας που μελετούμε θα μπορούσε να εξετασθεί και υπό το πρίσμα της θεωρητικής προσέγγισης σχετικά με την ενσωμάτωση της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης στην ευρύτερη οικονομία. Μια αναλυτική προσέγγιση της συζήτησης, βλ. Κασίμης, Παπαδόπουλος (1999: 85-114).

¹⁸ Η Παγκοσμιοποίηση (globalisation), η glocalization –ως νεολογισμός υιοθετημένος από την European Regional Science Association (ERSA) αναφορικά με την επίδραση της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στις τοπικές οικονομίες– και η νέα οικονομία (Κόππος, Τσέλιος, 2002:, 72, 74) που αφορά μια σειρά χαρακτηριστικών (όπως η διεθνοποίηση της παραγωγής, το αυξανόμενο διεθνές εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, η ολοκλήρωση των αγορών χρήματος και κεφαλαίου κ.α.) συνδυάζονται με τη δημιουργία ενός οικονομικού και πολιτικού περιβάλλοντος για αύξηση της κινητικότητας των παραγωγικών συντελεστών μεταξύ

Εύλογα θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί ποια σχέση μπορεί να έχει ένα τέτοιο θεωρητικό σχήμα με μια μικρή ορεινή κοινότητα της Θράκης. Απαντούμε θέτοντας το ερώτημα: πώς ένας νέος του χωριού χωρίς επαγγελματική ειδικευση, χωρίς γνώση ξένης γλώσσας, μειοχυρότατους συγγενικούς και θρησκευτικούς δεσμούς, με δεδομένους κανόνες συγγένειας και κανόνες κατοίκησης (πατροτοπικότητα) και κατά κύριο λόγο γνώστης μεθόδων κτηνοτροφικής παραγωγής και μεθόδων μετατροπής του δάσους σε αγροτική γη (με καύση ή εκχέρσωση κλπ) βρίσκεται ως μετανάστης ωρομίσθιος ανειδίκευτος εργάτης σε ναυπηγεία της Αμβέρσας ή σε συντηρήσεις γεφυρών στη Δανία;

Επιχειρούμε, λοιπόν, να εξετάσουμε μέσα από την αναδρομική ανθρωπολογική προσέγγιση τις μορφές οικονομίας από τις αρχές του αιώνα ως σήμερα που κυριαρχεί η οικονομία της αγοράς και η παγκοσμιοποίηση. Τις παραγωγικές μορφές αυτές δεν εξετάζουμε μέσα από την περιγραφή των πληροφορητών μας αλλά μέσα από τη σύγχρονη –σε σχέση με την έρευνα μας– ύπαρξή τους ως περιφερειακών ή συμπληρωματικών οικονομικών δραστηριοτήτων, οι οποίες υπάγονται πλέον σε μια νέα κυρίαρχη μορφή παραγωγικών σχέσεων. Ενώ, δηλαδή, στις αρχές του αιώνα η κτηνοτροφία, η καλλιέργεια καλαμποκιού και η ελάχιστη καπνοκαλλιέργεια αποτελούν παραγωγικές σχέσεις *συμμετρικές* με μια οικονομία αυτάρκειας, στη δεκαετία του '80 οι ίδιες παραγωγικές σχέσεις είναι εμφανώς *ασύμμετρες*¹⁹ με το νέο τρόπο παραγωγής, πράγμα που μαρτυρεί η ολοένα και δυσκολότερη επιβίωση τους (καίρια μείωση της κτηνοτροφίας, εξαφάνιση της καλλιέργειας καλαμποκιού, ποσοστώσεις στην παραγωγή του καπνού με παράλληλη επιδότηση της τιμής του).

Έτσι διαπιστώνουμε ότι σε μια πρώτη φάση υπάρχει η καλλιέργεια του καλαμποκιού, η κτηνοτροφία και η καπνοκαλλιέργεια ως συμπληρωματική δραστηριότητα, με βαθμιαία αύξηση της καλλιέργειας καπνού μέχρι το 1950-1955, οπότε σε μια δεύτερη φάση παρουσιάζεται μείωση της κτηνοτροφίας με προσανατολισμό σε μια σχεδόν μονοκαλλιέργεια καπνού. Στην τρίτη φάση η μετάβαση σε μια εκχρηματισμένη οικονομία εμφανίζεται

των οποίων βρίσκεται και η προσφορά-ζήτηση εργασίας. Η πολύ κατατοπιστική εργασία των Κότιου, Τσέλιου (2002: 67-86) προσεγγίζει τη συμβολή της διεθνούς οικονομίας στις περιφερειακές οικονομίες εξεταζόμενες πλέον ως κατά τόπους οικονομικές οντότητες της παγκόσμιας οικονομίας. Επίσης μέσα από την οπτική της τοπικής ανάπτυξης ο Παπαδόπουλος (2001) εξετάζει τη σχέση τοπικού-παγκόσμιου κάτω από το πρίσμα της θεωρητικής προσέγγισης της παγκοσμιοποίησης.

¹⁹ Σ' αυτό ακριβώς το σημείο επικεντρώνεται και η δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να διαθέτει το μεγαλύτερο μέρος των κοινοτικών δαπανών για την κοινή αγροτική πολιτική που δε στοχεύει σε τίποτα παραπάνω, παρά στην άρση αυτών ακριβώς των συνεπειών της ασυμμετρίας με το νέο τρόπο παραγωγής και στην ένταξη της αγροτικής οικονομίας στα νέα δεδομένα του διεθνούς ανταγωνισμού. Έτσι, ενδεικτικά αναφέρουμε (Καυκαλάς, Ανδρικοπούλου, 2000: 6,9) ότι οι δαπάνες του κοινοτικού προϋπολογισμού για το 1994 στο τομέα αυτό ανέρχονταν στο 49,6% των συνολικών δαπανών, ενώ σε δεύτερη θέση με 31,6% βρίσκονταν οι πόροι για τις διαρθρωτικές ενέργειες (διαρθρωτικά ταμεία και ταμείο συνοχής).

με τη μορφή εργασίας στο δάσος, με την ημερομισθιακή απασχόληση των ανδρών στην πόλη και, τέλος, με την εποχική μετανάστευση στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης.

5. ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΚΑΛΑΜΠΟΚΙ

Η καλλιέργεια του καλαμποκιού δεν αποτελεί παρά μόνο μια περιορισμένη παραγωγική διαδικασία σήμερα, σε αντίθεση με το παρελθόν που αποτελούσε τη βάση της προετοιμασίας του άρτου και του καθημερινού γεύματος (κατσαμάκι). Ακόμα και σήμερα οι γυναίκες που ζυμώνουν το ψωμί προσθέτουν αλεύρι καλαμποκιού για να δώσουν "μια διαφορετική γεύση", ενώ οι άνδρες παραπονιούνται στους τοπικούς εμπόρους για την κακή ποιότητα του εισαγόμενου στο χωριό καλαμποκάλευρου. Αυτό δε συμβαίνει αναίτια, καθώς τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα γίνεται μια μεγάλη προσπάθεια εισαγωγής υβριδικών μορφών καλαμποκιού, το οποίο έχει μια μεγάλη απόδοση και αντοχή στις ασθένειες, δεν έχει όμως, τη γευστική αξία των ντόπιων προσαρμοσμένων ποικιλιών καλαμποκιού.

Μια άλλη ποικιλία καλαμποκιού είναι αυτή που έχει μαύρους κόκκους, οι οποίοι, όταν ψήνονται με λίγο λάδι, μετατρέπονται στο γνωστό ποπ-κόρν, πολύ δημοφιλές στους χωρικούς. Μετά τη συγκομιδή των μίσχων του καλαμποκιού στα τέλη Σεπτεμβρίου και στον κενό χρόνο που αφήνει η κύρια, πλέον, ασχολία, το παστάλι (διαλογή φύλλων καπνού), ολόκληρη η οικογένεια σε θέση οκλαδόν συμμετέχει στην αφαίρεση των σπόρων. Αποθηκεύουν όλη την ποσότητα σπόρων καλαμποκιού σε κάποιο ξηρό μέρος στο ισόγειο της κατοικίας και με τα μουλάρια το μεταφέρουν ανά 60-70 κιλά στο νερόμυλο, για να πάρουν αλεύρι είτε για οικιακή χρήση είτε για την εκτροφή των ζώων που διατηρούν ως κτηνοτρόφοι –όσοι απέμειναν– είτε ακόμα για την εκτροφή της αγελάδας και του μουλαριού που όλοι διαθέτουν.

Όσο για την κτηνοτροφική παραγωγή, θα λέγαμε ότι γίνεται με παραδοσιακό τρόπο σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η γενική παραδοχή είναι ότι, καθώς είναι παραγκωνισμένη σήμερα, αποτελεί έναν από τους στόχους της αναπτυξιακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁰. Θα επανέλθουμε στο τέλος της ενότητας αυτής, εφόσον εξηγήσουμε τις βασικές γραμμές αυτής της παραδοσιακής και βασικής άλλοτε οικονομικής δραστηριότητας. Η υλική και τεχνική υποδομή της κτηνοτροφίας είναι στοιχειώδης σε σύγκριση με τις σύγχρονες εξελίξεις στον τομέα αυτό. Αφορά μικρά ζώα (αιγοπρόβατα)

²⁰ Στις κατανομές των πόρων για την ενίσχυση της κτηνοτροφίας με την μορφή πριμοδότησης και στο ιδιότυπο "παιχνίδι" των ποσοστώσεων παραγωγής σε συνδυασμό με την αντίθεση μικρών κτηνοτροφικών μονάδων και βιομηχανιών επεξεργασίας γάλακτος μια κριτική άποψη (Κοντονίκα, 2002: 3) θεωρεί μάλλον αβέβαιο το μέλλον της οικιακής κτηνοτροφίας και αναφέρεται ειδικά στους Πομάκους. Ίσως δεν είναι τυχαίες οι εξαγγελίες κατά τη διάρκεια του 2003 των προγραμμάτων "νέοι αγρότες" και "νέοι κτηνοτρόφοι", στα οποία αναφερόμαστε και παρακάτω.

και το πιο ιδιόμορφο χαρακτηριστικό της είναι ότι δεν υπάρχει οδική πρόσβαση προς τις στάνες, πράγμα που καθιστά υποχρεωτική την επεξεργασία γαλακτοκομικών προϊόντων επί τόπου, καθώς επίσης και το ότι στην εκτροφή των ζώων χρησιμοποιούνται σ' ένα ελάχιστο ποσοστό εμπορικά προϊόντα. Όσον αφορά το επίπεδο τεχνολογίας για την παραγωγή γαλακτοκομικών, δε διαφέρει σε σχέση με τις προπολεμικές τεχνικές που εφαρμόζονταν σε άλλες αντίστοιχες ορεινές περιοχές, δηλαδή πριν την μηχανοποίηση της παραγωγής τυριού, βουτύρου, μυζήθρας. Η εκτροφή των ζώων γίνεται με τη βοσκή στη διάρκεια του καλοκαιριού, ενώ την ίδια περίοδο προνοούν για τη χειμερινή τροφή των αιγοπροβάτων: κοπή χόρτου από τα βοσκοτόπια, αποξηρανση και δημιουργία θημωνιών (kouret) έως και δυο μέτρα ύψος, κοπή και δεμάτιασμα (bastirlik) ψηλά στις διχάλες των δένδρων κλαδιών βελανιδιάς και φτέρης, ώστε να αποξηρανθούν και να μεταβληθούν σε θρεπτική τροφή. Η αισθητική του χώρου μέσα από όλες αυτές τις απλές τεχνικές παραγωγής είναι ιδιαίτερη και σπάνια πλέον, για τις ορεινές κοινότητες της χώρας.

Το 1992 πέντε μικρά κοπάδια είχαν απομείνει στη Χάβαρη, ενώ το διπλανό χωριό Πλέγμα είχε απομείνει χωρίς καθόλου κτηνοτροφική παραγωγή, όταν πριν το 1950-1955 είχε 20.000 μικρά ζώα και 150 αγελάδες. Την ίδια περίοδο στην Κοτσόιτσα, ζούσαν 55 οικογένειες κτηνοτρόφων, είχαν Χότζα-δάσκαλο για το Κοράνι και την Ανάγνωση, ενώ έως το 1980 το χωριό είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του. Η μείωση της κτηνοτροφικής παραγωγής μετά το 1950-1955 σήμανε τον περιορισμό σε μια γεωργική οικονομία και επιτάχυνε τη ρήξη με μορφές εκχρηματισμένης οικονομίας: Η εργασία στο δάσος, η εργασία στην πόλη, η εποχική και οριστική μετανάστευση σήμαιναν μεταβολή στις παραγωγικές πρακτικές και στις αντιλήψεις των ατόμων. Οι κάτοικοι του χωριού που περιορίστηκαν στη γεωργική καλλιέργεια και στο ημερομίσθιο των δασικών εργασιών, στις συζητήσεις μας επέμεναν για τις θετικές προοπτικές των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων (κτηνοτροφία, καπνός) αναζητώντας εναλλακτικές λύσεις προσανατολισμένες κυρίως στην κτηνοτροφία.

Οι άνθρωποι οι οποίοι μιλούσαν για μόνιμες και βιώσιμες μορφές παραγωγής, τρόπους οργάνωσης κτηνοτροφικών συνεταιρισμών, την ανάγκη επιδότησης τέτοιων συνεταιρισμών από το κράτος, τη δυνατότητα μιας ανταγωνιστικής αγροτικής οικονομίας συγκροτούν ένα πόλο που διακηρύσσει μια πολιτική συνείδηση δίπλα σ' αυτούς, οι οποίοι υποταγμένοι στο ρυθμό της καπνοκαλλιέργειας δεν αισθάνονται υποχρεωμένοι να προστρέχουν σε παράλληλες οικονομικές δραστηριότητες. Η ειδική επιδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στους κτηνοτρόφους έπαιξε ένα ρόλο επιβράδυνσης της κάμψης του τομέα αυτού και αποτέλεσε κίνητρο στις πρωτοβουλίες των ανθρώπων αυτών. Το 2003-2004, δηλαδή 12 χρόνια αργότερα στα πλαίσια του 3^{ου} Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξαγγέλθηκαν επιδοτήσεις για νέους κτηνοτρόφους στην περιοχή

της Θράκης. (δημιουργία στάβλων, αγορά ζώων κ.α.). Ήδη, όμως, οι νέοι του χωριού εργάζονται σε άλλους τομείς.

6. ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΚΑΠΝΟΥ ΚΑΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η πλέον παραδοσιακή οικονομική δραστηριότητα που κυριαρχεί μεταπολεμικά και χαρακτηρίζει τους κατοίκους της ορεινής ζώνης δεν είναι άλλη από την καλλιέργεια του καπνού. Έτσι ακριβώς την αντιμετωπίζει η μοναδική και πρωτοποριακή για την εποχή της ανθρωπολογική έρευνα (Vernier, 1980: 122-142) που πραγματοποιήθηκε στην κωμόπολη του Εχίνου, καθώς την εξετάζει μέσα από τη σχέση της με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας. Ο Vernier πραγματοποιεί στα πλαίσια της Διδακτορικής Διατριβής του (1^ο μέρος Πομάκοι, 2^ο μέρος Κάρπαθος) μια αναλυτική εθνογραφική αποτύπωση των φάσεων καλλιέργειας του καπνού υποστηρίζοντας ότι ο παραδοσιακός καταμερισμός μεταξύ των δύο φύλων αναπαράγει την ανδρική επικυριαρχία στους Πομάκους (Vernier, 1977: 1-94). Πράγματι είκοσι χρόνια αργότερα διαπιστώσαμε ότι η καλλιέργεια καπνού αποτελεί την κατεξοχήν παραδοσιακή²¹ οικονομική δραστηριότητα του χωριού. Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί τη διαπίστωση ότι και άλλες οικονομικές δραστηριότητες τείνουν να εμφανίζονται και να ενισχύονται σταδιακά.

Τόσο χρονικά όσο και χωρικά η καπνοκαλλιέργεια επιβάλλει σχέσεις, δραστηριότητες και αντιλήψεις που έχουν μια ιδιαιτερότητα: Χρονικά οι καλλιεργητικές φάσεις αρχίζουν το Μάρτιο και ολοκληρώνονται τον Ιανουάριο, με δεδομένο το χαμηλό δείκτη τεχνικής υποδομής. Τέσσερις είναι οι κύριες φάσεις από τις οποίες η πρώτη είναι η προετοιμασία φυτών και διαρκεί από το Μάρτιο έως τον Απρίλιο, δεύτερη είναι η μεταφύτευση και η συντήρηση των αγρών από το Μάιο έως τον Ιούνιο, τρίτη η συγκομιδή από Ιούλιο έως Σεπτέμβριο και τέταρτη η διαλογή και συσκευασία από Οκτώβριο έως Ιανουάριο. Χωρικά η πρώτη φάση πραγματοποιείται στα φυτώρια που βρίσκονται στους μικρούς κήπους των κατοικιών. Η μεταφύτευση, η συντήρηση και η συγκομιδή (2^η και 3^η φάση) επιβάλλουν μια κινητικότητα ανάμεσα στους δύο πόλους, κατοικία και αγρό, ενώ η τελευταία φάση πραγματοποιείται στις κατοικίες επιβάλλοντας ταυτόχρονα μια ιδιότυπη κίνηση των γυναικών από τη μια κατοικία στην άλλη, καθώς το έργο αυτό πραγματοποιείται αποκλειστικά από γυναίκες που εφαρμόζουν ποικίλες μορφές αλληλοβοήθειας με γνώμονα τη συγγενειακή ομάδα.

Ο τύπος του καπνού είναι ο Μπασμάς και απευθύνεται στις διεθνείς αγορές, καθώς τόσο οι καλλιεργητικές τεχνικές επεξεργασίας, όσο και η ίδια η ποικιλία εγγυάται ανώτερη

²¹ Αναλυτική εθνογραφία για την καπνοκαλλιέργεια και το πλέγμα σχέσεων οικονομικών και κοινωνικών βλ. Frangopoulos (1996: 116-126).

ποιότητα. Ο Μπασμάς Ξάνθης μαζί με τον Μπασμά Μακεδονίας και τη Ζίχνα αποτελούν τις ποικιλίες της κατηγορίας του αρωματικού καπνού των καπνών Ανατολικού τύπου που καλλιεργούνται στην Ελλάδα (Φωτόπουλος κ.ά, 1999: 187). Οι τεχνικές εξακολουθούν να είναι παραδοσιακές σε αντίθεση με τις υπόλοιπες καπνοπαραγωγικές περιοχές της χώρας. Αναφέρουμε το όργωμα με μουλάρια, το βελόνιασμα φύλλου-φύλλου με το χέρι, τη διαλογή με το χέρι όλης της παραγωγής! Οι καλλιεργήσιμη έκταση ανά οικογένεια δεν ξεπερνά τα 5-6 στρέμματα και η ετήσια παραγωγή τα 700-800 κιλά.

Συχνά οι καπνοκαλλιεργητές μιλούσαν για τα προβλήματά τους και επέμεναν στην έλλειψη καλλιεργήσιμης γης εξαιτίας μιας πολιτικής δασικής επέκτασης σε βάρος της εκμεταλλεύσιμης γης που εφαρμόζει το κράτος. Η έλλειψη βιώνεται έντονα ως μια πραγματικότητα από τους καλλιεργητές: Τα εισοδήματα της ετήσιας παραγωγής δεν αντιστοιχούν στις αυξανόμενες ανάγκες και τα έξοδα του νοικοκυριού. Δε θα έπρεπε, ωστόσο, να δούμε πίσω από αυτές τις διαπιστώσεις, τις πιθανές επιδράσεις από μια ευρύτερη μεταβολή της οικονομικής πραγματικότητας;

Η μονοκαλλιέργεια με τις διακυμάνσεις της εμπορικής αξίας του προϊόντος, η πραγματική έλλειψη καλλιεργήσιμων εκτάσεων λόγω της αυξανόμενης στροφής του πληθυσμού στη μονοκαλλιέργεια με σταδιακό αποκλεισμό της κτηνοτροφίας, ο βαθμιαίος κατακερματισμός του αγροτικού κλήρου (αν και η γεννητικότητα μεταπολεμικά δεν ξεπερνά αυτή των χριστιανών) και το χαμηλό επίπεδο τεχνολογικού εξοπλισμού δεν αποτελούν παρά τις διαφορετικές όψεις της ίδιας πραγματικότητας. Η σταδιακή αύξηση της τιμής του καπνού έπαιξε μετά το 1975-1980 ένα θετικό ρόλο για τους καλλιεργητές του καπνού. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η αύξηση της εμπορικής τιμής ανά κιλό οφείλεται στην επιδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα πλαίσια της πολιτικής στήριξης της γεωργίας και σε μια προοπτική προώθησης νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων στις χώρες που δεν έχουν παράδοση στη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων ή στερούνται αυτής της δυνατότητας. Συγκεκριμένα η επιδότηση έφτασε να αποτελεί το 50% της τιμής αγοράς από τον παραγωγό (το 1992 τιμή 1.650 δρχ. ανά κιλό με επιδότηση 920 δρχ). Την περίοδο των επιδοτήσεων διαδέχθηκε μια φάση (δεκαετία του '90) ποσοστώσεων, δηλαδή περιορισμών στην παραγωγή του προϊόντος, με παράλληλη ενθάρρυνση νέων ποικιλιών όπως τα Βιτζίνια, που, όμως, δεν ευδοκίμουν σε ορεινά εδάφη όπως αυτά της ορεινής ζώνης. Η εμπορευματοποίηση και ο κρατικός παρεμβατισμός με τον Εθνικό Οργανισμό Καπνού²² που εφαρμόζονται μέσω της βαθμολόγησης της ποιότητας με κρατικούς εμπειρογνώμονες έλαβε τέλος το 1992.

Στο εξής, η δήλωση των στρεμμάτων που πρόκειται να καλλιεργήσει ο καπνοκαλλιεργητής και ένα συμβόλαιο αγοράς της παραγωγής από κάποιον έμπορο καπνού από

²² Για την αναθεώρηση της καπνικής πολιτικής το 1992 και μια ολοκληρωμένη ανάλυση της παραγωγής, εμπορίας και θεσμικού πλαισίου σχετικά με τον καπνό βλ. την τεκμηριωμένη τόσο σε μικρό-οικονομικό όσο και σε μακρο-οικονομικό επίπεδο μελέτη των Φωτόπουλος Χ., Τζουβελέκας Ε., Λοϊζου Ε., Σέμος Α., (1999: 193-198).

την αρχή της καλλιεργητικής περιόδου είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την έκδοση αδειάς καλλιέργειας από το Κράτος. Από το σχετικό αυτό άνοιγμα στους κανόνες της ελεύθερης αγοράς παρουσιάστηκαν πολλά προβλήματα (Frangoroulios, 1996: 118-119) και κυρίως η αδυναμία προσαρμογής μιας γενιάς κατοίκων προσανατολισμένης αποκλειστικά στη μονοκαλλιέργεια του καπνού, πρακτική συνδεδεμένη με μια νοοτροπία εξάρτησης την οποία ευνόησε και ενίσχυσε για πολλά χρόνια η κρατική υποστήριξη. Βέβαια, τόσο η κτηνοτροφία μέχρι το 1950-1955, όσο και η μονοκαλλιέργεια του καπνού μέχρι σήμερα δεν αποτελούν παρά μορφές οικονομικής οργάνωσης περιφερειακές και υποταγμένες στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, που επιβιώνουν είτε ως περιθωριακές οικονομίες, είτε χάρη στην κρατική παρέμβαση. Δεν αποτελούν, λοιπόν, παρά μορφές φαινομενικής υπαγωγής στον παγκοσμιοποιημένο πλέον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Από τη στιγμή που ο νέος τρόπος παραγωγής φθάνει σ' ένα επίπεδο ανάπτυξης της δικής του υλικής και τεχνικής βάσης, εμφανίζονται θεμελιώδεις αλλαγές τόσο στις παραγωγικές μορφές όσο και στους τρόπους σκέψης. Στη μικρο-κοινωνία που εξετάζουμε οι νέες μορφές, που τείνουν να υποκαθιστούν τις παραδοσιακές, είναι οι σχέσεις μισθωτής εργασίας αρχικά με τη μορφή της δασικής εργασίας, στη συνέχεια με τη μισθωτή εργασία στην πόλη και τέλος με τη μισθωτή εργασία με συμβόλαιο 2-3 μηνών στην Ευρώπη.

7. ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΜΟΡΦΗ ΕΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ: Η ΔΑΣΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Προηγουμένως αναφερθήκαμε στην περίπτωση του χωριού Πλέγμα²³, που επιβίωνε χάρη στην κτηνοτροφία μέχρι την κάμψη που αυτή παρουσίασε μετά το 1950-1955. Με την ελάχιστη παραγωγή καπνού η τοπική οικονομία θα κατέρρεε, εάν δεν εμφανίζονταν μια "εναλλακτική" μορφή οικονομίας, εν προκειμένω η δασική εργασία, η οποία ξεκίνησε το 1960 με την κατασκευή δασικών δρόμων και συνεχίστηκε με την υλοτόμηση και το εμπόριο ξυλείας. Για είκοσι και πλέον χρόνια η αξιοποίηση της φυσικής πλουτοπαραγωγικής πηγής (του δάσους) και η διάνοιξη δρόμων και για τους πιο μικρούς οικισμούς των Πομάκων προσέφεραν εργασία σ' ένα αρκετά μεγάλο αριθμό ντόπιων εργαζομένων.

Η μείωση της κτηνοτροφίας στο χωριό Χάβαρη προκάλεσε, όπως εξηγήσαμε πιο πριν, τη στροφή στη μονοκαλλιέργεια του καπνού. Ταυτόχρονα, κάποιες μορφές συνεταιριστικής εργασίας οργανώθηκαν για την υλοτόμηση περιοχών του δάσους με βασικό εργοδότη τη Διεύθυνση Δασών. Τέσσερις-πέντε συγχωριανοί δημιουργούν έναν άτυπο συνεταιρισμό (με βάση συνήθως σχέσεις συγγένειας) και εμφανίζονται ως εργολήπτες, εφόσον, βέβαια, προκηρυχθεί πλειστηριασμός για την υλοτόμηση μιας δασικής έκτασης. Η χαμη-

²³ Βλ. ανωτέρω, § 5

λότερη τιμή ανά κυβικό μέτρο ξυλείας καθορίζει και τον ανάδοχο του έργου απέναντι στη Διεύθυνση Δασών, η οποία είναι υπεύθυνη για το εμπόριο της ξυλείας. Μερικοί ξυλοκόποι, οι οποίοι τα τελευταία χρόνια αγόρασαν φορτηγά, αναλαμβάνουν κατ' εντολή των εμπόρων τη μεταφορά της ξυλείας στην πόλη και έτσι αποπληρώνουν ένα μέρος του κόστους των μέσων εργασίας τους (τα άλλα μέσα παραγωγής τους είναι τα μουλάρια και οι μηχανές κοπής ξύλου). Το 1998 υπήρχαν στο χωριό Χάβαρη τέσσερις συνεταιρισμοί υλοτόμων, των οποίων τα περισσότερα μέλη μετανάστευσαν στην Ξάνθη, με αποτέλεσμα οι λίγοι υλοτόμοι του χωριού αυτού να συνεργαστούν με συνεταιρισμούς από κοντινές πιο ορεινές κοινότητες, όπως το Πλέγμα. Είναι προφανές ότι οι άτυποι αυτοί συνεταιρισμοί δεν εγγυώνται εργασιακή σταθερότητα δίνουν, όμως, τη δυνατότητα της επιβίωσης στα ορεινά.

Παράλληλα με την υλοτομία υπήρχαν και τα δασικά έργα (διάνοιξης, αντιπλημμυρικά, συλλογής όμβριων), στα οποία εργάζονταν αποκλειστικά με ημερομισθιακή σχέση και τον ίδιο τον εργοδότη οι κάτοικοι της κοινότητας. Το 1992 με τη λογική της ελαχιστοποίησης της κρατικής παρέμβασης τα έργα εκχωρήθηκαν σε εργολήπτες ιδιώτες, οι οποίοι διέθεταν τα δικά τους συνεργεία, συχνά με αλλοδαπούς εργαζομένους. Τριάντα κάτοικοι έχασαν από τη μια μέρα στην άλλη τη δυνατότητα της ημερομισθιακής αυτής σχέσης.

Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εργασία στο δάσος υπό οποιαδήποτε μορφή ισούται με ένα ημερομίσθιο της πόλης, ενώ παράλληλα αποφεύγεται ο έλεγχος του εργοδότη και υπάρχει η δυνατότητα καλλιέργειας καπνού, με τη συμμετοχή της οικογένειας και κυρίως της γυναίκας. Η μορφή αυτή εργασίας αποτελεί μια ενδιάμεση μορφή οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ της αγροτικής οικονομίας και μιας νέας οικονομικής πραγματικότητας στην οποία κυριαρχούν οι μισθωτές σχέσεις εργασίας και η λογική της αγοράς.

8. ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΥΠΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΝΕΟ ΤΡΟΠΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ, ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΠΟΧΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Πρόθεσή μας, στα πλαίσια της διαπραγμάτευσης της κοινωνικής μετάβασης και της τεκμηρίωσης της μέσα από εμπειρικά δεδομένα της επιτόπιας έρευνας είναι αφενός να αναδείξουμε τη νέα οικονομική πραγματικότητα που επιβάλλεται στην περιοχή και στην τοπική κοινότητα, αφετέρου να αναδείξουμε τη διαφοροποίηση των κοινωνικό-οικονομικών ομάδων κυρίως εστιάζοντας στις οικονομικές τους πρακτικές και δραστηριότητες. Έχουμε ήδη αναγνωρίσει τις δύο ομάδες, των αποκλειστικών καπνοκαλλιεργητών και των καπνοκαλλιεργητών με παράλληλη απασχόληση στα δασικά έργα.

Στο σημείο αυτό θα ασχοληθούμε με τις μορφές πραγματικής υπαγωγής των παραγωγικών σχέσεων στη νέα οικονομική πραγματικότητα που λαμβάνει τη μορφή: α) μόνιμης μετανάστευσης στο αστικό κέντρο, β) ημερομισθιακής απασχόλησης στην πόλη με παράλ-

ληλη καλλιέργεια καπνού και γ) εποχικής μετανάστευσης σε χώρες της Ευρώπης. Έτσι, την αστικοποίηση του πληθυσμού της χώρας της δεκαετίας 1960-1970 δεν ακολούθησε παρά μόνο ετεροχρονισμένα η ορεινή περιοχή με καθυστέρηση δυο δεκαετιών (1980-1990) και αφού προηγουμένως κατάφερε να δημιουργήσει σχετικά ομοιογενείς πυρήνες εγκατάστασης στην πόλη της Ξάνθης (βόρεια ζώνη), καθώς και σε γύρω αγροτικές κοινότητες που έδιναν τη δυνατότητα καλλιέργειας καπνού (Χρύσα) και είχαν εν πολλοίς εγκαταλειφθεί από τους χριστιανούς κατοίκους τους.

Ο πρώτος πυρήνας μεταναστών στην Ξάνθη από την τοπική κοινότητα αποτελούνταν από εργάτες στον κατασκευαστικό τομέα, απ' όπου με το πέρασμα του χρόνου απέκτησαν τη φήμη τους ως "καλοί μάστορες". Το μεγαλύτερο, λοιπόν, μέρος τους απασχολήθηκε στο δευτερογενή ιδιωτικό τομέα (οικοδομή, βιομηχανία) και στον τριτογενή ιδιωτικό (εστιατόρια, ξενοδοχεία). Η σχέση με το χωριό καταγωγής, ωστόσο, παραμένει ισχυρή, ιδιαίτερα λόγω της ισχυρής εθνοτικής ενδογαμίας.

Για τους αγρότες που απασχολούνται με ημερομισθιακή σχέση εργασίας στην πόλη ενώ παράλληλα καλλιεργούν καπνό στο χωριό, η εισπραξη ενός ποσού σε καθημερινή βάση κατά την περίοδο απασχόλησης αποτελεί μια σημαντική συμβολή στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Η μισθωτή εργασία στην πόλη παρουσιάζει ομοιότητες με τη συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα, που είναι η εργασία στο δάσος. Τόσο για τους μεν όσο και για τους δε η παράλληλη δραστηριότητα χαρακτηρίζεται από την τακτική εισπραξη ενός ποσού χρημάτων. Βεβαίως, η εργασία στην πόλη αποτελεί πιο εξατομικευμένη δραστηριότητα σε σχέση με το συνεταιρισμό της δασικής εργασίας όσον αφορά τουλάχιστον την υλοτόμηση. Έτσι, αν και η καπνοκαλλιέργεια παραμένει ως κυρίαρχη δραστηριότητα, τείνει, εντούτοις, να υποβαθμίζεται σε σχέση με εκχρηματισμένες μορφές εργασίας (δασικά έργα, εργασία στην πόλη).

Η εποχική μετανάστευση για οικονομικούς λόγους δεν αποτελεί ένα νεωτερισμό για τους κατοίκους της ορεινής κοινότητας της Χάβαρης. Εφαρμόζεται σταθερά από τους άνδρες ως μια σύντομη και αποδοτική δραστηριότητα που επιτρέπει στους έγγαμους να συμπληρώσουν το εισόδημα της καπνικής παραγωγής και στους άγαμους να αποταμιεύσουν ένα κεφάλαιο απαραίτητο για την ανέγερση κατοικίας (που αποτελεί, άλλωστε, υποχρέωσή τους σύμφωνα με την πατρογαμμική και πατροτοπική εγκατάσταση). Και για τις δύο ομάδες αποτελεί ένα είδος "ένταξης" στις συνθήκες της ελεύθερης αγοράς εργασίας που άλλοτε εντυπωσιάζει με τις παροχές της και άλλοτε απογοητεύει με τη σκληρότητα των όρων εισαγωγής που επιβάλλει. Η πρώτη μορφή εποχικής μετανάστευσης εμφανίστηκε όταν άρχισαν να εργάζονται ως ανειδίκευτο προσωπικό στα πλοία της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας με συμβόλαια έως έξι μήνες. Η κάμψη του τομέα αυτού στα μέσα της δεκαετίας του '80 λόγω του εισαγόμενου εργατικού δυναμικού (από Πακιστάν και

Φιλιππίνες) δημιούργησε φυγόκεντρες τάσεις προς άλλους τομείς δραστηριότητας, όπως η εποχική εργασία στον κατασκευαστικό τομέα (λεκανοπέδιο Αττικής), κυρίως, όμως, στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Πειραιά και της Ελευσίνας. Βέβαια, ο τομέας αυτός δεν είχε τη δυνατότητα να απορροφήσει το ολοένα αυξανόμενο ρεύμα ζήτησης εργασίας και οι διακυμάνσεις που παρουσίασε οδήγησαν σε μέγιστη κρίση και τελικά στο κλείσιμο της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης του Περάματος.

Ένα νέο είδος εποχικής μετανάστευσης για εργασία σε πόλεις της Βόρειας Ευρώπης με λιμάνια και ναυπηγεία εμφανίστηκε το 1985-1990 και συνεχίζεται με ρυθμούς σταθερά ανοδικούς μέχρι και σήμερα. Η μεταναστευτική αυτή κίνηση αφορά τις χώρες Δανία, Γερμανία και Βέλγιο. Σε επιτόπια παρατήρησή μου στις πόλεις Temse και Sint. Nikolaas του Βελγίου γνώρισα για λίγο από κοντά τις συνθήκες ζωής εκτός ναυπηγείου, με φίλους που είχα γνωρίσει κατά την επιτόπια έρευνα στη Χάβαρη της Ξάνθης. Η ομαδική διαμονή σε ξενοδοχείο και η προετοιμασία του φαγητού τους από έλληνα μάγειρα –του μοναδικού, άλλωστε, εργαζόμενου που δεν προέρχεται από τη μειονότητα της Θράκης– είναι προσφορά της επιχείρησης που τους προσλαμβάνει. Εργάζονται σε 2 βάρδιες από τις επτά το πρωί έως τις έξι το απόγευμα η πρώτη, και από τις έξι το απόγευμα ως τις πέντε τα χαράματα η δεύτερη. Η εργασία τους συνίσταται στη συντήρηση παλαιών πλοίων και το βάψιμο νέων. Η συντήρηση αφορά δεξαμενόπλοια, ενώ η αφαίρεση της σκουριάς πραγματοποιείται με αμμοβολή. Εργάζονται στις δεξαμενές από δέκα ως είκοσι μέτρα χαμηλότερα από την επιφάνεια του νερού, δηλαδή στο βύθισμα του πλοίου, ενώ ο αέρας διοχετεύεται μηχανικά σε ειδικούς αναπνευστήρες που φορούν υποχρεωτικά. Ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται από ανάδοχη εταιρεία²⁴ η οποία αναθέτει σε άλλη εταιρεία την αναζήτηση υπεργολάβων σε τρίτες χώρες, όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία και πιο πρόσφατα η Αίγυπτος. Οι Έλληνες υπεργολάβοι παρακρατούν ένα ποσό από τους εργάτες (συνήθως αφορά τα ένσημα ασφάλισης), η δε αμοιβή την ώρα το 1992 ήταν 310 βελγικά φράγκα, ενώ η αεροπορική μεταφορά βαρύνει την εταιρεία. Σε κάθε περίπτωση η εργασία αυτή είναι ανθυγιεινή λόγω σκόνης και αναθυμιάσεων, αλλά αποδίδει σε τρεις μήνες τα χρήματα που εισπράττει μια οικογένεια με τέσσερα ενεργά μέλη σε ετήσια βάση –και αν, βέβαια, οι καιρικές συνθήκες ευνοήσουν την καλλιέργεια του καπνού. Πιο πρόσφατα οι εργασίες αφορούν και συντηρήσεις γεφυρών στη Δανία, εργασία επικίνδυνη λόγω ύψους και καιρικών συνθηκών.

Οι μισθωτές σχέσεις εργασίας στην πόλη, όμως, και κυρίως η εποχική απασχόληση ενός ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού σε συνθήκες δύσκολες δεν εγγυώνται εργασιακή

²⁴ Στις ευκαιρίες της παγκοσμιοποίησης και της νέας οικονομίας ως στόχου της περιφερειακής πολιτικής αναφέρεται (Κότιος, Τσέλιος, 2002: 81-82) η ανάληψη υπεργολαβιών από επιχειρήσεις αναπτυσσόμενων χωρών, οι μικτές παραγωγικές μονάδες, η διείσδυση σε νέες αγορές κ.ά. κάτι που αποτελεί μια πραγματικότητα σε μία μάλλον υποβαθμισμένη περιφέρεια της χώρας, δηλαδή τη Θράκη και πιο συγκεκριμένα σε μια υπό-περιοχή της περιφέρειας αυτής (ορεινά Ν. Ξάνθης).

σταθερότητα και εκφράζουν την αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων μ' ένα νέο τρόπο παραγωγής, που απαιτεί χαμηλό κόστος εργασίας για να αντεπεξέλθει σε συνθήκες διευρυμένου ανταγωνισμού.

Η χωρική προβολή της αναδιάρθρωσης αυτής επιβάλλει πλέον κινητικότητα και ευελιξία στις μορφές παραγωγικότητας ιδιαίτερα όταν δεν απαιτείται ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Εξετάσαμε τέτοιες μορφές στο ανωτέρω παράδειγμα, όπου η γεωγραφική κινητικότητα των εργαζομένων εντείνεται (Ξάνθη, Πειραιάς, Β. Ευρώπη) και ακολουθεί την ευελιξία της νέας μορφής παραγωγικών σχέσεων, η οποία κατ' αρχήν υποτάσσει τις πρότερες μορφές (κτηνοτροφία, καπνός) και στη συνέχεια τις αναδιαρθρώνει με νέους προσανατολισμούς-συνθέσεις (όπως αγροτουριστικές μονάδες, προγράμματα "νέοι αγρότες", "νέοι κτηνοτρόφοι" κ.λπ.), ενώ συγχρόνως κατευθύνει το πλεόνασμα της εργατικής δύναμης εκεί όπου έχει αναπτύξει τις συνθήκες ζήτησης (π.χ. πόλεις-λιμάνια της πρώην Αν. Γερμανίας και της Ευρώπης γενικότερα).

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος μας στην παρούσα εργασία ήταν να αναδείξουμε την σχέση κοινωνικής μετάβασης με τις οικονομικές και κοινωνικές μορφές οργάνωσης της τοπικής κοινότητας. Έτσι, αφού αναδείξαμε τα θεωρητικά μας εργαλεία (θεωρία της μετάβασης: έννοιες της φαινομενικής και πραγματικής υπαγωγής, κοινωνιολογική θεωρία του χώρου: έννοιες της οικειοποίησης, της ερμηνευτικής ετεροκαθοριζόμενης παραμέτρου που αποτελεί ο χώρος, της έννοιας του κοινωνικού περιβάλλοντος-milieu), επεξεργαστήκαμε μια τυπολογία του χώρου λαμβάνοντας ως κέντρο την τοπική κοινωνία (περιφερική κοινωνία, κοινωνία αναφοράς, σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία). Στη συνέχεια εξηγήσαμε τη μεθοδολογία προσέγγισης του εμπειρικού παραδείγματός μας αναδεικνύοντας τους περιορισμούς και τις νέες μεθοδολογικές θεωρήσεις, όπως εκφράζονται μέσα από τα κείμενα σύγχρονων αμερικανών ανθρωπολόγων (περιορισμός έμμεσου λόγου, αναστοχαστική περιγραφή των συνθηκών παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου).

Όσον αφορά τη μεθοδολογική προσέγγιση του χώρου επιμείναμε στη διάκριση περιγραφικών και ερμηνευτικών εννοιών έτσι, ώστε μέσα από τις μορφολογικές αναλύσεις του δομημένου χώρου και την έννοια της πυκνώσης/διάκρισης ομάδων και δραστηριοτήτων, που εισηγείται η Σχολή του Σικάγο, να αναδείξουμε τη σύγχρονη κοινωνική δυναμική και τη συνέχεια/ασυνέχεια αγροτικού και αστικού χώρου.

Η σύνθεση μορφολογικής και κοινωνιολογικής προσέγγισης του χώρου μέσω της αναστοχαστικής περιγραφής των συνθηκών επιτόπιας μελέτης ανέδειξε τη διάσταση της εθνοτικής ετερότητας του γηγενούς πληθυσμού (Πομάκοι), της θρησκευτικής ετερότητας (μουσουλμάνοι) και της χωρικής ιδιαιτερότητας (διασυνοριακή περιοχή, πρώην επιτη-

ρούμενη Ζώνη). Η χωροταξική διάρθρωση της ορεινής κοινότητας σε συσχετισμό με τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές (πατρογραμμικότητα, ανδρο-πατροτοπικότητα, έμφυλος καταμερισμός της εργασίας) χαρακτηρίζει τη χωρική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα της τοπικής κοινωνίας.

Επιχειρήσαμε μια ανάλυση σε επίπεδο δομών η οποία αφορά το μετασχηματισμό της οικονομικής βάσης προς την κατεύθυνση της πραγματικής υπαγωγής σ' ένα νέο τρόπο παραγωγής, ο οποίος επιβάλλει παγκοσμίως αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων. Αναφερθήκαμε στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου και μια από τις μορφές ευέλικτης εργασίας που αυτή επιβάλλει (εποχική μετανάστευση). Η μετάβαση ανέδειξε τη διαφοροποίηση των παραδοσιακών ομάδων (καλλιεργητές καπνού, κτηνοτρόφοι) σε σχέση με αναδυόμενες ομάδες (αγρότες-μισθωτοί στην πόλη, εποχικοί μετανάστες) και αποκάλυψε τη ρήξη του ομοιογενούς μοντέλου οικονομίας και ζωής με την παράλληλη εμφάνιση ενός άλλου ετερογενούς.

Ένα σημείο που έχει ανάγκη περαιτέρω επεξεργασίας αφορά την τυπολογία του χώρου. Προέκυψε από την επιτόπια παρατήρηση και από την ανάλυση σε επίπεδο δομών και αναπαραστάσεων. Πλάι στις έννοιες της τοπικής, της περιφερικής, της κοινωνίας αναφοράς και της σύνολης περιβάλλουσας κοινωνίας αναδύεται η έννοια της *διεθνούς-παγκόσμιας κοινωνίας* η οποία ενέχει όλα τα προηγούμενα και αναφέρεται στη διεθνή και παγκόσμια οικονομία που είτε "εισβάλλει" στην τοπική κοινότητα με τους τρόπους που εξηγήσαμε, είτε αναδύεται ως ένα ευρύτερο πεδίο συνδιαλλαγής των κατοίκων της κοινότητας ή των μεταναστών τους στην πόλη και το εξωτερικό.

Η διεθνής-παγκόσμια κοινωνία μέσα σ' ένα περιβάλλον κινητικότητας ιδεών, αντιλήψεων, μορφών οικονομίας και ενοποιημένων μορφών πολιτικής προβάλλει ολοένα και συχνότερα είτε με τις μορφές οικονομικής και κοινωνικής ετερότητας, όπως δείξαμε, είτε με τις μορφές του ενοποιημένου χώρου μεταξύ Ελλάδος, Ευρωπαϊκής Ένωσης και διεθνούς περιβάλλοντος, είτε με τις μορφές ενός ευρύτερου πολιτισμικού χώρου κατασκευής και διανομής εικόνας που διακινείται μέσω δορυφορικής και διαδικτυακής σύνδεσης.

Έτσι όσον αφορά το πρώτο σημείο διαπραγματευθήκαμε μια σειρά δομικούς μετασχηματισμούς που βιώνει η τοπική κοινωνία σε επίπεδο οικονομίας και κοινωνικής οργάνωσης. Η ετερότητα στην διαδικασία αυτή αναδύεται μέσω της διεθνούς-παγκόσμιας κοινωνίας η οποία γίνεται ορατή μεταξύ άλλων μέσω της επιδότησης του καπνού, της άρσης της κρατικής παρέμβασης, της εξαγοράς από πολυεθνικές εταιρίες των βιομηχανιών επεξεργασίας καπνού, της αδυναμίας προσαρμογής μιας γενιάς καλλιεργητών, της εποχικής μετανάστευσης των ανδρών και της μετανάστευσης στα αστικά κέντρα ή την Ευρώπη.

Δευτερευόντως, η διεθνής-παγκόσμια κοινωνία ενοποιεί το χώρο μεταξύ της τοπικής κοινότητας και της διεθνούς "κοινότητας" αποδυναμώνοντας έμμεσα την σύνολη περιβάλουσα κοινωνία (Κράτος) ενώ γίνεται ορατή μεταξύ άλλων με την ενίσχυση των κάθε λογής υποδομών (συγκοινωνίες, υγεία, κ.ά.) στην ορεινή ζώνη, με τις επιδοτήσεις νέων γυναικών²⁵ και ανδρών για έναρξη επιχειρήσεων, με το δικαίωμα ελεύθερης μετανάστευσης, ευρωπαϊκής περίθαλψης στους μετανάστες κ.ά., ενώ διευρύνει τον χώρο εντάσσοντας "τόπους-ταμπού" του παρελθόντος όπως η Τουρκία και η Βουλγαρία (πρόσφατη διάνοιξη συνοριακού σταθμού με τη Βουλγαρία στο γειτονικό Νομό Δράμας και σχεδιασμένη διάνοιξη στο Νομό Ξάνθης).

Τέλος, η διεθνής-παγκόσμια κοινωνία αφορά τη δημιουργία ενός ενιαίου πολιτισμικού χώρου όπου οι δορυφορικές και διαδικτυακές συνδέσεις παίζουν κυρίαρχο ρόλο. Η δορυφορικοί δέκτες "δέχονται" προγράμματα στα τουρκικά, βουλγαρικά, ελληνικά ενώ μπορούν να συντονιστούν και σε προγράμματα άλλων γλωσσών του κόσμου. Δεν είναι τυχαίο ότι τα "παιδιά" από την τοπική κοινότητα που σπουδάζουν σε πανεπιστήμια πόλεων της Ελλάδος έχουν εφεύρει και μιλούν μεταξύ τους μια "εσπεράντο" γλώσσα με πομάκικα, ελληνικά και τουρκικά στοιχεία!

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γκέφου-Μαδιανού Δ. (1998) *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ. (1999) *Πολιτισμός και εθνογραφία: από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Δαμιανάκος Σ. (2003) *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ Εξάντας
- Καυκαλάς Γ., Γιαουτζή Μ. (επ.) (1977) *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Καυκαλάς Γ., Ανδρικοπούλου Ε. (2000) "Χωρικές επιπτώσεις των Ευρωπαϊκών Πολιτικών, Η ελληνική εμπειρία 1989-1999", Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων-Διεύθυνση Χωροταξίας και Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη.

²⁵ Ανύπαρκτο κατά το παρελθόν και πραγματικότητα σήμερα.

- Κοντονίκα Κ. (2002) "Ο Ηλίας, το γάλα και οι παχιές αγελάδες...", *εφημερίδα Οικονομική Καθημερινή*, Κυριακή 23 Ιουνίου, Αθήνα.
- Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α.Γ. (1999) "Η διατήρηση της οικογενειακής Γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας", στο Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επ.) *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον/Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 85-114.
- Κότσιος Α., Τσέλιος Β. (2002) "Παγκοσμιοποίηση, νέα οικονομία και περιφερειακή ανάπτυξη", *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 8(4) 67-86, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ηλεκτρονική πρόσβαση στο: http://www.prd.uth.gr/research/DP/2002/uth-prd-dp-2002-4_gr.pdf
- Λαμπριανίδης Λ. (1997) "Τοπική ανάπτυξη και περιοριστικές ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης", *Τόπος*, 13: 17- 47.
- Παπαδόπουλος Α. (2001) "Από το τοπικό στο παγκόσμιο: παγκοσμιοποίηση και τοπική ανάπτυξη", στο Ανθοπούλου Θ., Μωυσιδής Α. (επ.) *Από τον αγροτικό χώρο στην υπαιθρο χώρα*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 217-248.
- Παπαταξιάρχης Ε. (1990) "Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωριού: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία", στο Κομνηνού Μ., Παπαταξιάρχης Ε. (επ.) *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 332-372.
- Φωτόπουλος Χ., Τζουβελέκας Ε., Λοϊζου Ε., Σέμος Α. (1999) "Κεφάλαιο 8^ο : Καπνός", στο Αποστολόπουλος Κ.Δ., Φωτόπουλος Χ.Β., (επ.) *Τα μεσογειακά προϊόντα ως παραδοσιακά ελληνικά προϊόντα και το μέλλον των μηχανισμών στήριξης τους*, Εθνικό Ίδρυμα Αγροτικής Έρευνας (Ε.Θ.Ι.Α.Γ.Ε.) – Ινστιτούτο Γεωργοοικονομικών και Κοινωνιολογικών ερευνών (Ι.Γ.Ε.Κ.Ε.) Αθήνα, Υπουργείο Γεωργίας, σσ. 184-207.

Ξενογλωσση

- Brunnbauer U. (2001) "The perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the 'Self' and the 'Other'", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 21(1): 39-61.
- Clifford J. (1983) "On ethnographic authority", *Representations*, 1.
- Clifford J. (1988) *The Predicament of culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Clifford J. και Marcus E.G. (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.

- Deliège R. (1992) *Anthropologie sociale et culturelle*, Bruxelles: De Boeck- Wesmael.
- Devisch R. (1992) "Belgique. L'anthropologie belge", στο Bonte P., Izard M. (eds) *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Frangopoulos Y. (1994) "La minorité musulmane et les Pomaques de la Thrace: entre islam et ethnisme", *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée orientale et le Monde Turco-iranien*, 17: 153-166.
- Frangopoulos Y. (1996) "*Une minorité musulmane en transition: Approche anthropologique des Pomaques grecs*", Thèse de Doctorat, Université Catholique de Louvain, Faculté des Sciences Economiques, Sociales et Politiques, Nouvelle série - No 273, Louvain-la-Neuve. CIACO.
- Geertz C. (1988) *Works and lives: The Anthropologist as an Author*, Cambridge: Polity Press.
- Godelier M. (1981) "D'un mode de production à l'autre: théorie de la transition", *Recherches Sociologiques*, XII(2): 161-195.
- Godelier M. (1987) "L'analyse des processus de transition", *Information sur les Sciences Sociales*, 26(2): 265- 283.
- Labrianidis, L. (2001) "'Internal frontiers' as a hindrance to development", *European Planning Studies*, 9(1): 85-103.
- Marcus G. και Fisher M. (1986) *Anthropology as Cultural critique: An experimental moment in the Human Sciences*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Marmarinos A. (1995) 'The coffeehouse as a locus of social intercourse', *Ανθρωπολογία του Χώρου*, 1^η Διεθνής Συνάντηση Σύρου, Αθήνα, Εργαστήριο πολεοδομικής σύνθεσης Ε.Μ.Π., σσ. 246-255.
- Photiadis J. (1972) "Stavroupolis Revisited : The restudy of a mountainous Greek village", *Greek Review of Social Research*, pp. 138-162.
- Photiadis J. (1976) "Changes in the social organisation of a Greek village", *Sociologia Ruralis*, 16(1-2): 25-40.
- Remy J. (1975) "Espace et theorie sociologique. Problématique de la recherche", *Recherches Sociologiques*, no 3 : 279-293., και στο Remy J., Leclercq E. (1998) "*Sociologie urbaine et rurale. L'espace et l'agir*", entretiens et textes présentés par E. Leclercq, Paris, Montréal, Québec: L' Harmattan, σσ. 89-102.
- Remy J. και Voyé L. (1982) *La ville et l'urbanisation*, Bruxelles: Cabay.
- Remy J. και Voyé L. (1992) *La ville: vers une nouvelle définition ?*, Paris: L'Harmattan.
- Remy J., Voyé L., Servais E. (1978) *Produire ou reproduire ? I. Conflits et transaction sociale*, Bruxelles,: Vie Ouvrière.

- Vernier B. (1977) " Rapport de parenté et rapports de domination. Etude de cas : représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomaques ; 2. L' ordre social des aines Canacares a Carpathos et sa reproduction", thèse de 3eme cycle a l' Ecole Pratique de Hautes Etudes (EPHE) Paris (ανέκδοτο).
- Vernier B. (1981) "Représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomaques grecs", *Greek Review of Social Research*, ειδικό τεύχος, σσ. 122-142.
- Vernier B. (2003) "Galimessé 1966-1997, L'invention de nouvelles formes de flirt chez les Pomaques musulmans de Grèce: structures, histoire et stratégies", *Travail, genre et sociétés*, 9: 137-170.

Ιωάννης Φραγκόπουλος

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης • Αγία Βαρβάρα, 591 00 Βέροια,
email: yfrago@uth.gr, yfrago@plandevol.auth.gr

